

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΙΣ

Οι περίοδοι τῆς νομισματοκοπίας

Η Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία αὐτοπροσδιοριζόταν ώς συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ήταν χριστιανικὴ ώς πρὸς τὴ θρησκεία καὶ ἐλληνικὴ ώς πρὸς τὴ γλώσσα. Ωστόσο, κανένα στοιχεῖο τῆς νομισματικῆς παραγωγῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρήση τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπιγραφές, δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα μ.Χ. Τὰ νομίσματα τῆς πρώιμης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἔξαφανίστηκαν τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου νομισματικοῦ πληθωρισμοῦ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 3ου αἰώνα, καὶ στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (284-305) καὶ τοῦ χριστιανοῦ διαδόχου του Κωνσταντίνου Α' τοῦ Μεγάλου (306-337) διαμορφώθηκε σταδιακὰ ἐνα νέο σύστημα. Τὸ σύστημα αὐτὸ καθιέρωσε ἐνα χρυσὸ νόμισμα, γνωστὸ ώς σόλιδος (ἢ ἀπλῶς νόμισμα), καὶ ποικίλο ἀριθμὸ ὑποδιαιρέσεων ἀπὸ ἄργυρο, κράμα ἀσημοχαλκοῦ (νοθευμένο ἄργυρο ἢ χαλκό), τὰ βάρη τῶν ὁποίων μεταβλήθηκαν ἐπανειλημμένα στὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰώνα, ἐνῶ τὰ ὄνοματα καὶ οἱ ἴσοτιμίες τους ἀποτελοῦν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἀντικείμενο ἀντιπαραθέσεων.

Οἱ κωνσταντίνεις μικρὲς ὑποδιαιρέσεις ἔξαφανίστηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα, ἐποχὴ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀναστασίου Α',

Σημ.: Τὰ νομίσματα ποὺ εἰκονίζονται ἀπόκεινται στὶς συλλογὲς Ντάμπαρτον "Οουκς καὶ Ούτμορ, καὶ ἀναπαράγονται σὲ φυσικὸ μέγεθος, ἐκτὸς ἀν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξη. Τὰ βάρη δίνονται σὲ γραμμάρια.

τὸ 491, τὸ μόνο νόμισμα ποὺ ἀπέμενε ἦταν ὁ χρυσὸς σόλιδος καὶ οἱ δύο ὑποδιαιρέσεις του, τὸ μισὸ (semassis, σημίσιον) καὶ τὸ ἔνα τρίτο (tremissis, τρυμίσιον), καθὼς καὶ ἔνα μικροσκοπικὸ χάλκινο νόμισμα γνωστὸ ὡς nummus (νούμμιον), μὲ ἀξία, στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, 1/7200 τοῦ σόλιδου καὶ βάρος μικρότερο ἀπὸ ἔνα γραμμάριο. Τὸ 498 ὁ Ἀναστάσιος, θέλοντας νὰ δημιουργήσει ἔνα σταθερὸ σύστημα ὑποδιαιρέσεων, εἰσήγαγε μιὰ σειρὰ νομίσματα μὲ ἀξία πολλαπλάσια τοῦ νουμμίου, τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ὅποια ἦταν ἔνα χάλκινο νόμισμα ἀξίας 40 νουμμίων, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα φόλλις (βλ. εἰκ. 29). Αὐτὸ τὸ νόμισμα ἔμελλε νὰ σημαδέψει τὴ βυζαντινὴ νομισματοκοπία γιὰ τοὺς ἐπόμενους ἔξι αἰῶνες καὶ, ἐφόσον πρωιμότερος εἶναι μόνον ὁ σόλιδος καὶ οἱ ὑποδιαιρέσεις του, ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ φόλλη μπορεῖ κάλλιστα νὰ θεωρηθεῖ ἀφετηρία τῆς ἴστορίας τῆς βυζαντινῆς νομισματοκοπίας.

Σὲ γενικές γραμμές, ἡ ἴστορία τῆς βυζαντινῆς νομισματοκοπίας μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ πέντε περιόδους. Ἡ πρώτη, ποὺ ἔκτείνεται ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Α' (491–518) ἕως τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση τριῶν χρυσῶν νομισμάτων (βλ. εἰκ. 4, 6, 7), τεσσάρων (ἐνίσιοτε πέντε) χάλκινων (βλ. εἰκ. 29–31, 33, 34), καθὼς καὶ ἐνὸς ἀργυροῦ νομίσματος ἀπὸ τὸ 615 καὶ ἔξῆς (βλ. εἰκ. 19). Αὐτὴ ἡ μεγάλη νομισματικὴ ποικιλία κατέστη δυνατὴ χάρη στὴ χρήση τριῶν μετάλλων καὶ, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, μπορεῖ νὰ συγχριθεῖ μὲ τὸ νομισματικὸ σύστημα τῶν νεότερων χρόνων.

Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο, ποὺ ἔκτείνεται ἀπὸ τὸν 80 αἰώνα ἕως τὰ τέλη τοῦ 11ου, σημειώνεται ἀπλοποίηση τοῦ παραπάνω μοντέλου μὲ τὴ χρήση τριῶν μόνο κοπῶν,

μιᾶς ἀπὸ κάθε μέταλλο: τοῦ (χρυσοῦ) νομίσματος (βλ. εἰκ. 11), ἐνὸς ἀργυροῦ κέρματος γνωστοῦ ὡς μιλιαρήσιον (βλ. εἰκ. 20) καὶ τοῦ φόλλη (βλ. εἰκ. 38).

Ἡ τρίτη περίοδος, ποὺ ἔκτείνεται ἀπὸ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081–1118) τὸ 1092 ἕως τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα περίπου, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση διάφορων νομισμάτων ἀπὸ νοθευμένα μέταλλα (ὄνομάζονταν τραχέα ἀπὸ τοὺς συγχρόνους), τὰ ὃποια διαφοροποιοῦνταν ριζικὰ ἀπὸ τὶς κανονικὲς κοπὲς ἐπειδὴ ἦταν κοιλόκυρτα καὶ ὅχι ἐπίπεδα (βλ. εἰκ. 15). Τὴ μεγαλύτερη ἀξία τὴν εἶχε ἔνα νόμισμα ἀπὸ σχεδὸν καθαρὸ χρυσό, γνωστὸ ὡς ὑπέρπιυρον (βλ. εἰκ. 16), ποὺ ἀντικατέστησε τὸ παλαιὸ νόμισμα ἀπὸ καθαρὸ χρυσό. Ἔνα ἄλλο νόμισμα ἀπὸ ἀκόμη περισσότερο νοθευμένο χρυσὸ (βλ. εἰκ. 17) πήρε τὴ θέση τοῦ τριμίσιου, ποὺ ἀπὸ καιρὸ εἶχε πάψει νὰ κυκλοφορεῖ, ἐνῶ τὴν ἀνάγκη γιὰ κέρματα μικρῆς ἀξίας τὴν κάλυψαν τὰ πολὺ ὑποτιμημένα σὲ ἀργυρο τραχέα (βλ. εἰκ. 25), ποὺ κατέληξαν νὰ εἶναι χάλκινα, καὶ δύο μικρὰ ἐπίπεδα χάλκινα νομίσματα, ἐκ τῶν ὃποιων τὸ ἔνα κυκλοφόρησε γιὰ κάποιο διάστημα ἀπὸ μόλυβδο.

Κατὰ τὴν τέταρτη περίοδο, ποὺ διήρκεσε ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μετά τὸ 1300 ὡς τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, σημειώθηκε ἡ εἰσαγωγὴ ἐνὸς ἀργυροῦ νομίσματος, τοῦ βασιλικοῦ (βλ. εἰκ. 26), ποὺ εἶχε ὡς πρότυπο τὸ ἀσημένιο δουκάτο τῆς Βενετίας, καὶ ἐνὸς μικροῦ χάλκινου νομίσματος, γνωστοῦ ὡς ἀσσαρίον (βλ. εἰκ. 41). Τέλος, κατὰ τὴν πέμπτη περίοδο, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ὡς τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1453, ἐξαφανίστηκαν ἐντελῶς τὰ χρυσὰ νομίσματα καὶ ἐπανακυλοφόρησαν οἱ κοπὲς ἀπὸ καθαρὸ ἀργυρο (βλ. εἰκ. 27, 28), ἡ βασικότερη ἀπὸ τὶς

όποιες ήταν μεγαλύτερη καὶ βαρύτερη ἀπὸ ὅσες εἶχαν ἐκδοθεῖ ποτὲ στὴν αὐτοκρατορία.

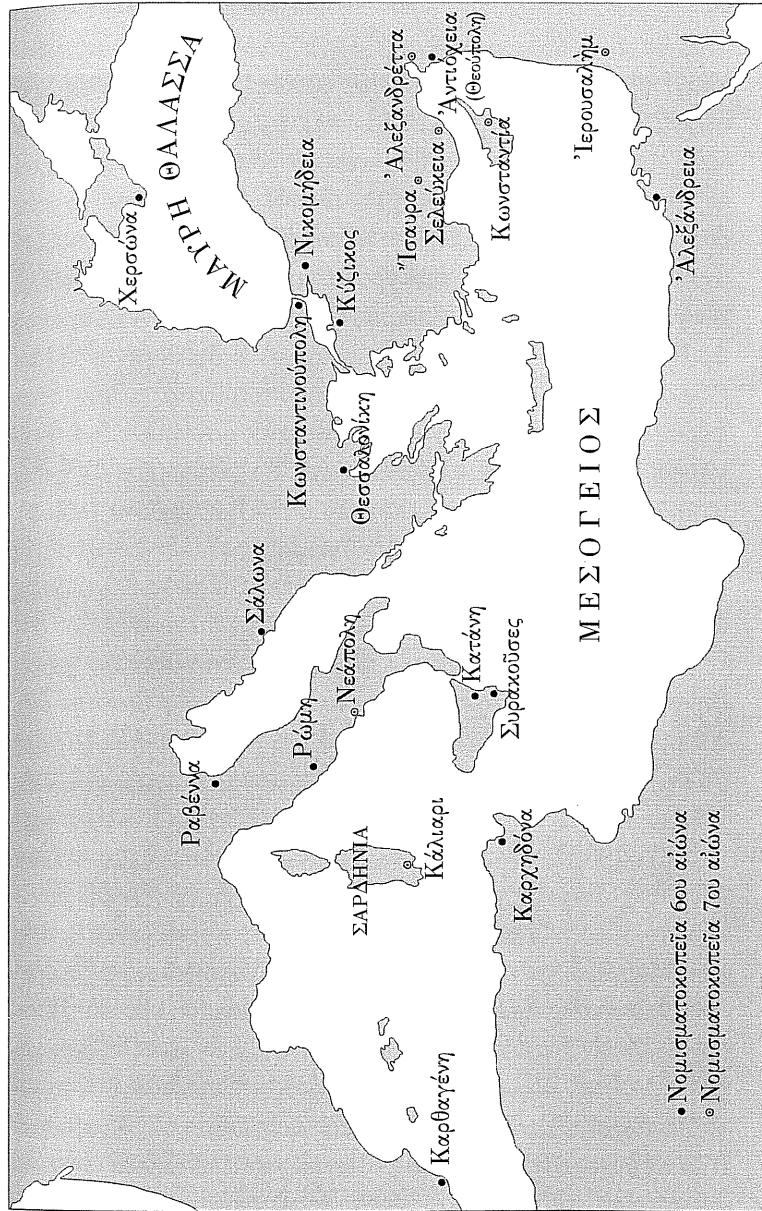
Οἱ μετασχηματισμοὶ τῆς νομισματοκοπίας, ὅπως τοὺς σκιαγραφήσαμε, ἀντικατοπτρίζουν τὶς δημοσιονομικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἐν μέρει ἀποτελοῦν συνέπειά τους. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς πέντε περιόδους ήταν μιὰ σχετικὰ ἀνθηρὴ ἐποχὴ ἀπὸ ἄποψη δημοσιονομικῶν καὶ νομισματικῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποίᾳ ἐγγράφεται στὴ ρωμαϊκὴ παράδοσῃ· ἡ κατάσταση αὐτὴ συνεχίστηκε ὥσ τὴν ἐποχὴ τῶν περσικῶν καὶ ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν τὸν 7ο αἰώνα. Κατὰ τὴ δεύτερη περίοδο παρατηρεῖται γενικὴ συρρίκνωση τῶν κρατικῶν νομισματικῶν πόρων καὶ τῶν ἡδιωτικῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν, ἡ ὁποίᾳ διαρκεῖ ὡς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα. Κατὰ τὴν τρίτην περίοδο, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα ὥσ τὸν πρώιμο 13ο αἰώνα, ἀρχικὰ σημειώνεται δημογραφικὴ ἄνοδος καὶ αὔξηση τῶν προσόδων τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ τὶς χρυσὲς κοπεῖς γὰ διατηροῦν μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ παλαιότερο κύρος τους διεθνῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φάση τῆς σοβαρῆς νομισματικῆς ἀλλοίωσης στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα. Τὸ κύρος αὐτὸν ἐπιβίωσε καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1204, ἀλλά, ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ χρονολογία, ἡ αὐτοκρατορία δὲν ήταν πάρα ἡ σκιὰ τοῦ παλαιοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς "Ἐλληνες τὸ 1261. Χρυσὰ νομίσματα συνέχισαν νὰ ἐκδίδονται καὶ κατὰ τὴν τέταρτη περίοδο, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πρότυπο τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος, τοῦ βασιλικοῦ, ηταν ξένο φανερώνει τὸν κυρίαρχο πλέον ρόλο τῶν δυτικῶν δυνάμεων σὲ ἔναν τομέα ποὺ κάποτε ηταν ἀποκλειστικὸ προνόμιο τοῦ Βυζαντίου. Στὴν πέμπτη καὶ τελευταίᾳ περίοδο ἡ ἔξαφάνιση τοῦ χρυσοῦ

δὲν ὀφειλόταν, ὅπως θὰ δοῦμε, μόνο στὴν ἐπιστροφὴ τῆς τακτικῆς τῶν ὑποτιμήσεων ἔξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς δυσχέρειας τοῦ κράτους· ὀφειλόταν ἐπίσης στὶς διαφορὲς τῶν ἴσοτιμῶν χρυσοῦ/ἀργύρου, οἱ ὁποῖες ἐπέβαλαν τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ χρυσοῦ στὴν Ἰταλία καὶ ἀλλοῦ, ὕστερα ἀπὸ αἰώνες ἐπικράτησες ἐνὸς κατ' οὐσίαν μονομεταλλικοῦ συστήματος, βασισμένου στὸν ἀργυρό, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Τὸ σύστημα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ ὑπολογίζεται τὸ βάρος καὶ ἡ ἀξία τῶν διαφόρων βυζαντινῶν νομισμάτων οἱ Βυζαντινοὶ τὸ υἱοθέτησαν ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καὶ παρέμεινε ἀναλλοίωτο σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ὁ χρυσὸς σόλιδος (4,55 γρ.) ηταν ἡ βασικὴ νομισματικὴ μονάδα, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα νομίσματα διαμόρφωναν τὶς ἴσοτιμίες τους σὲ σχέση μὲ αὐτὸν. Ὁ σόλιδος ζύγιζε τὸ 1/72 τῆς ρωμαϊκῆς λίτρας ἡ 24 καράτια. Τὸ ἕδιο τὸ καράτι (0,189 γρ.) εἶχε πολὺ μικρὸ βάρος γιὰ νὰ κοπεῖ σὲ χρυσὸ νόμισμα, ἀλλὰ ἀποτέλεσε μιὰ μονάδα βάρους ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ δρίσει τὴν ἀξία τῶν ἀργυρῶν κοπῶν σὲ σχέση μὲ τὸ σόλιδο. Τὸ βασικὸ ἀργυρὸ νόμισμα τοῦ ὕστερου 4ου αἰώνα εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ μὲ τὴ συμβατικὴ ὀνομασία siliqua (ὁ λατινικὸς ὄρος γιὰ τὸ κεράτιον), ἐπειδὴ αὐτὴ ἀκριβῶς ηταν ἡ ἀξία ποὺ εἶχε, ὅπως πιστεύουν οἱ νομισματολόγοι. Τὸ μιλιαρήσιο τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου ζύγιζε δύο καράτια, εἶχε δηλαδὴ ἀξία ἵση μὲ τὸ 1/12 τοῦ σόλιδου. Ἡ σχέση τοῦ χάλκινου νομίσματος πρὸς τὸ χρυσὸ (δηλαδὴ τοῦ φόλη πρὸς τὸ σόλιδο) γνώρισε μεγάλες διακυμάνσεις. Ἐπὶ 'Ιουστινιανοῦ Α' (527–565) ἡ ἴσοτιμία ηταν ἀλλοτε 180:1 καὶ ἀλλοτε 210:1· στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ὁ χρυσὸς ηταν ἀναλογικὰ πιὸ ἀκριβός, ὡς ἐκ τούτου 288 φόλεις ἴσοδυναμούσαν μὲ ἔναν μόνο

σόλιδο. Για τις περισσότερες περιόδους ὅμως εἶναι ἀδύνατο νὰ ὁρίσουμε τὴν ἴστοιμία μὲ ἀκρίβεια. Οἱ πίνακες στὸ Ἐπίμετρο I δίνουν μιὰ ἀδρή προσέγγιση τῆς ἀξίας σὲ διαφορετικὲς περιόδους, παρόλο ποὺ ἀκόμη καὶ μέσα σὲ κάθε περίοδο ὑπῆρχε ἀστάθεια καὶ ἀλλαγές, μὲ συνέπεια οἱ ἴστοιμίες νὰ μὴν μποροῦν νὰ ὑπολογιστοῦν μὲ μεγάλη ἀκρίβεια.

Ἐπὶ Ἀναστάσιον Α' ὑπῆρχαν μόνο τέσσερα νομισματοκοπεῖα στὴν αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία τὴν περίοδο ἐκείνη εἶχε συρρικνωθεῖ στὰ ἐδάφη γύρω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειο, ἀλλὰ ἡ ἀνάκτηση τῶν Βαλκανίων, τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, τῆς Ἰταλίας καὶ τμήματος τῆς Ἰσπανίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν Α' εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σημαντικὴν αὐξῆσην τοῦ ἀριθμοῦ τους. Τὰ σημαντικότερα νομισματοκοπεῖα στὴν Ἀνατολὴν ἦταν τῆς πρωτεύουσας, τῆς Κωνσταντινούπολης, τῶν γειτονικῶν πόλεων Νικομήδειας καὶ Κυζίκου στὴν ἀσιατικὴν πλευρὰ τοῦ Ἐλλησπόντου, τῆς Ἀντιόχειας στὴ Συρία, τῆς Ἀλεξάνδρειας στὴν Αἴγυπτο καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὴ Βαλκανικὴ (εἰν. 1). Τὰ σημαντικότερα νομισματοκοπεῖα στὴ Δύση ἦταν τῆς Καρχηδόνας στὴ Βόρεια Ἀφρικὴ καὶ τῆς Ραβέννας στὴν Ἀδριατική. "Ολα ἔξεδιδαν χάλκινες κοπές, ἀλλὰ ἀργυρὰ νομίσματα σπάνια ἐκδίδονταν σὲ ἄλλα νομισματοκοπεῖα ἐκτὸς τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Καρχηδόνας, ἐνῶ καὶ οἱ χρυσὲς κοπές, ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, περιορίζονταν στὰ δύο τελευταῖα καὶ στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ ὅποίου ἡ παραγωγὴ ξεπερνοῦσε κατὰ πολὺ τὴν παραγωγὴν τῶν δυτικῶν νομισματοκοπείων. Οἱ ἐπίσημες σφραγίδες τῶν νομισματοκοπείων φέρουν τὰ ἀρχικὰ τῶν τοπωνυμίων (π.χ. CON γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, NIKO γιὰ τὴ Νικομήδεια). ἡ χρήση



1 Θέσεις τῶν βιβλιαριῶν γηματοκοπείων κατὰ τὸν δο καὶ τὸν θάνατον.



2 Μαυρίκιος (582-602).
Χρυσός σόλιδος,
έμπροσθότυπος· 4,49 γρ.
Έκδοση Ραβέννας. Στὸν
ἀπισθότυπο ἄγγελος
κατενώπιον.



3 Ἡράκλειος μὲ τὸν
Ἡράκλειο Κωνσταντίνο.
Χρυσός σόλιδος· 4,44 γρ.
Έκδοση Καρχηδόνας
τοῦ 629/630.



4 Ἀναστάσιος Α'.
Χρυσός σόλιδος· 4,47 γρ.



τους περιοριζόταν στὶς χάλκινες κοπές (βλ. εἰκ. 29, 35), καὶ συχνὰ παραλείπονταν, εἰδικὰ στὶς μικρότερες ὑποδιαιρέσεις. Οἱ σόλιδοι ποὺ ἐκδίδονταν στὴν πρωτεύουσα ἔφεραν τὴν συντομογραφία CONOB (βλ. εἰκ. 4), ἡ δόποια προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη συλλαβὴ τῆς λέξης Κωνσταντινούπολις καὶ ἀπὸ τὸ ΟΒ, ποὺ ἦταν ταυτόχρονα συντομογραφία τῆς λέξης obryzum (ὅρυζον = καθαρὸς χρυσὸς) καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀριθμοῦ 72. Τὰ χρυσὰ νομίσματα ποὺ ἐκδίδονταν στὴ Ραβέννα καὶ τὴν Καρχηδόνα διαφοροποιοῦνται μόνον ὅταν φέρουν εὐκρινὴ τοπικὰ χαρακτηριστικὰ – συνήθως ἐναντίγλυφο δακτυλιόσχημο πλαίσιο στὴ Ραβέννα (εἰκ. 2) ἢ ἐνα μικρὸ σὲ διάμετρο, παχὺ πέταλο στὴν Καρχηδόνα (εἰκ. 3). Πολλὰ νομίσματοκοπεῖα ὑποδιαιροῦνταν σὲ ἐργαστήρια (officinae), ποὺ συνήθως ἀποδίδονταν μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς A = 1, B = 2 κτλ. (βλ. εἰκ. 32).

Τὸν 7ο αἰώνα δὲ ἀριθμὸς τῶν νομίσματοκοπείων μειώθηκε δραστικά, ἀρχικὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διοικητικῆς ἀναδιοργάνωσης τοῦ 629, καὶ ἀργότερα, σὲ πιὸ μόνιμη βάση, ὡς συνέπεια τῆς κατάληψης μεγάλου τμήματος τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ τοὺς Σλάβους, τῆς μισῆς Ἰταλίας ἀπὸ τοὺς Λομβαρδοὺς καὶ τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τελικὰ ὅλης τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς ἀπὸ τοὺς "Αραβεῖς. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπέμεινε τὸ μόνο νομίσματοκοπεῖο τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῷ τὰ ἐπαρχιακὰ νομίσματοκοπεῖα ἐπιβίωσαν στὴ Δύση μόνο γιὰ ὅσον καιρὸ οἱ ἐπαρχίες τὶς δόποις ἐξυπηρετοῦσαν ἔμειναν στὰ χέρια τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ μακριότερο ἦταν τὸ νομίσματοκοπεῖο τῶν Συρακουσῶν, πρωτεύουσας τῆς Σικελίας, τὴν δόποια κατέλαβαν οἱ "Αραβεῖς τὸ 878. Ἡ χρήση τῶν σφραγίδων ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὰ νομίσματοκοπεῖα, καί, γιὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς μέ-

σης βυζαντινῆς περιόδου, τὸ νομίσματοκοπεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν τὸ μοναδικὸ στὴν αὐτοκρατορία. Τὸ νομίσματοκοπεῖο τῆς Θεσσαλονίκης λειτούργησε ἐκ νέου τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἀπέκτησε μεγάλη σημασία κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ οἱ κοπές του δὲν ἔφεραν χαρακτηριστικὲς σφραγίδες, μὲ συνέπεια νὰ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μόνον ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τους καὶ τοὺς τόπους εὑρεσής τους.

Οἱ χρυσὲς κοπές

Ο τυπικὸς σόλιδος τοῦ δου αἰώνα εἶναι ἐνα νόμισμα διαμέτρου 2 έκ., ποὺ φέρει στὸν ἔμπροσθότυπο του τὴν προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα, συνήθως μὲ πλήρη στρατιωτικὴ ἐξάρτυση, σὲ ἀπεικόνιση τριῶν τετάρτων ἢ κατενώπιον. Αὔτῃ ἡ ἀπεικόνιση δὲν παραπέμπει σὲ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότητα (εἰκ. 4). Ό διπισθότυπος ἀρχικὰ ἀπεικόνιζε Νίκη ἢ ἀρχάγγελο νὰ κρατάει σταυρό, ἀλλὰ ὁ Ἰουστίνος Β' (565-578) προτίμησε μιὰ καθήμενη προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. εἰκ. 60), ἐνῷ ὁ Τιβέριος Β' (578-582) ἐπέλεξε ἐναντίον σταυρὸ σὲ βαθμιδωτὴ βάση (εἰκ. 5), ὁ δόποιος πιστεύεται ὅτι ἀπεικονίζει τὸν μεγάλο διάλιθο σταυρὸ ποὺ ὑψώσε ὁ Θεοδόσιος Β' (408-450) στὸν Γολγοθά. Τὸ σημίσιο (εἰκ. 6) φέρει καθήμενη Νίκη ποὺ χαράσσει ἐναντίον ἀριθμὸ πάνω σὲ ἀσπίδα. Αὔτὸς δὲ ἀριθμὸς ἀναφερόταν ἀρχικὰ στοὺς ὅρκους ποὺ ἐπαναλάμβανε ἀνὰ πέντε χρόνια ὁ αὐτοκράτορας, ἀλλὰ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου κατέληξε νὰ γίνει ἀπλὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο. Τὸ τριμίσιο (εἰκ. 7) φέρει Νίκη ποὺ κρατάει στεφάνη καὶ σταυροφόρο σφαίρα.



5 Τιβέριος Β'. Χρυσὸς
σόλιδος, διπισθότυπος·
4,45 γρ. Στὸν ἔμπροσθότυπο
προτομὴ τοῦ ἀστεμμένου
αὐτοκράτορα κατενώπιον.



6 Ἀναστάσιος Α'. Χρυσὸς
σημίσιο, διπισθότυπος·
1,90 γρ. Στὸν ἔμπροσθότυπο
προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα
κατὰ κρόταφο.



7 Ἀναστάσιος Α'. Χρυσὸς
τριμίσιο, διπισθότυπος·
1,50 γρ. ἔμπροσθότυπος
ὅμοιος μὲ τὴς εἰκ. 6.



8 Κώνστας Β' μὲ τοὺς γιοὺς του. Χρυσὸς σόλιδος· 4,50 γρ.
Ἐκδοση μετὰ τὸ 663.



9 Ἰουστινιανὸς Β'.
Χρυσὸς σόλιδος· 4,42 γρ.
Ἐκδοση μετὰ τὸ 692.



Τόσο τὸ σημίσιο ὅσο καὶ τὸ τριμίσιο ἀπεικονίζουν στὸν ἐμπροσθότυπό τους τὴν προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα κατὰ κρόταφο καὶ ὅχι κατενώπιον.

‘Ο 7ος αἰώνας ἐπέφερε μεγάλες ἀλλαγὲς στὴν εἰκονογραφία αὐτῶν τῶν νομισμάτων. Ἡ προσωπογραφικὴ ἀπεικόνιση ἐγκαινιάστηκε ἐπὶ Φωκᾶ (602–610· βλ. εἰκ. 53), ἐνῶ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἡράκλειου (610–641) καὶ ἔξῆς ἀποτύπωνονται ἀλλαγὲς τόσο στὴ μορφὴ τοῦ αὐτοκράτορα ὅσο καὶ στὶς διευθετήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴ διαδοχή του. Ἔτσι, ὁ Κώνστας Β' (641–668) καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς Β' (685–695 καὶ 705–711· βλ. εἰκ. 55) ἀπεικονίζονται ὡς ἔφηβοι στὰ πρώιμα νομίσματά τους, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειος καὶ ὁ Κώνστας Β' (εἰκ. 8) «ἀποκτοῦν» τεράστιες γενειάδες καὶ μουστάκι στὶς ὀψιμότερες κοπές τους. Προκειμένου νὰ διασφαλίσουν τὴ διαδοχή τους, οἱ αὐτοκράτορες ἀπένεμαν στοὺς γιούς τους τὸν τίτλο τοῦ συναυτοκράτορα, καὶ ἡ νομισματοκοπία γινόταν μέσο προπαγανδισμοῦ τῆς δυναστείας. Ἔτσι, ὁ Ἡράκλειος Κωνσταντίνος καὶ ἀργότερα ὁ Ἡράκλωνας ἐμφανίζονται μαζὶ μὲ τὸν πατέρα τους Ἡράκλειο, ἐνῶ στὸν ὀπισθότυπο τοῦ νομίσματος τοῦ Κωνσταντοῦ Β' (βλ. εἰκ. 8) ἀπεικονίζονται καὶ οἱ τρεῖς γιοί του. Ο ὀπισθότυπος φέρει συνήθως σταυρό, ἡ μορφὴ τοῦ ὅποιου ὑποδηλώνει καὶ τὴν ὑποδιαιρεση τοῦ νομίσματος: ὁ σόλιδος φέρει σταυρὸ σὲ βαθμιδωτὴ βάση (βλ. εἰκ. 5), τὸ σημίσιο σταυρὸ ποὺ ἐπιστέφει σφαίρα καὶ τὸ τριμίσιο ἀπλὸ σταυρό. Ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς Β' εἰσήγαγε τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ στὰ νομίσματά του, μετακίνησε τὴν ἀπεικόνιση τοῦ προσώπου του στὸν ὀπισθότυπο, ὅπου, στὶς χρυσὲς κοπές, ἐμφανίζεται νὰ κρατᾶ διαφορετικὸ τύπο σταυροῦ ἀνάλογα μὲ τὴν ὑποδιαιρεση (εἰκ. 9).

Οἱ προσωπογραφικὲς ἀπεικονίσεις κατὰ τὸν 7ο αἰώνα δὲν ἔτοι μαρτυροῦν παρὰ ἕνα πρόσκαιρο φαινόμενο. Ἐπὶ τῶν λεγόμενων εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τοῦ 8ου αἰώνα συνέβησαν τρεῖς ἀλλαγές. Πρῶτον, τεχνοτροπικὰ ἡ προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα γίνεται καθαρὰ γραμμικὴ καὶ κάθε ἵχνος ἀπόδοσης φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν ἐξαφανίζεται, μὲ τοὺς γηραιότερους αὐτοκράτορες νὰ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τοὺς νεότερους μόνον ὡς πρὸς τὴ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπόδοσής τους καὶ τὴν ὑποτυπώδη χάραξη τῆς γενειάδας καὶ τοῦ μουστακοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀν διέθεταν τέτοια χαρακτηριστικὰ στὴν πραγματικότητα. Δεύτερον, ὁ γνωστὸς σταυρὸς στὸν ὀπισθότυπο ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς ἄλλης μορφῆς, ἀρχικὰ τοῦ γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα καὶ μελλοντικοῦ του διαδόχου, καὶ στὴ συνέχεια ἐνὸς ἡ περισσότερων προπατόρων του· στὴ δεύτερη περίπτωση ὁ γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα ἀπεικονίζεται δίπλα στὸν πατέρα του στὸν ὀπισθότυπο (εἰκ. 10). Ἔτσι, ἡ νομισματοκοπία ἀπεικόνιζε ὅλο τὸ δυναστικὸ (δέντρο) κατὰ σειρὰ γέννησης. Τέλος, τὸ σημίσιο καὶ τὸ τριμίσιο ἐξαφανίζονται: ἐκδόθηκαν γιὰ τελευταία φορὰ καὶ τέθηκαν κανονικὰ σὲ κυκλοφορία στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ Λέοντα Γ' (717–741). Ἔκτοτε ἐκδίδονται μόνο σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ γιὰ ἐπετειακοὺς λόγους σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις στὴν Ἀνατολή, ἔως τὴ μονοκρατορία τοῦ Νικηφόρου Α' (802–803), ἐνῶ στὴ Δύση, στὸ νομισματοκοπεῖο τῶν Συρακουσῶν, συνέχισαν νὰ κόβονται ὡς τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀραβεῖς τὸ 878.

Νέα σειρὰ ἀλλαγῶν στὴ νομισματοκοπία σημειώνεται μόλις στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα. Μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων τὸ 843, οἱ ἐπίτροποι τοῦ Μιχαὴλ Γ' (842–867)



10 Λέων Δ' μὲ τοὺς γιοὺς καὶ προπάτορές του. Χρυσὸς σόλιδος· 4,42 γρ. Ἡ μαρτὰ ἐπιγραφὴ στὸν ὀπισθότυπο ἀναφέρει: «Λέων πάππος, Κωνσταντῖνος πατὴρ» καὶ στὸν ὀπισθότυπο: «Λέων ὁ νῖος καὶ ἐγγονός, Κωνσταντῖνος ὁ νέος».

12 Κωνσταντίνος Ζ'.
Χρυσό νόμισμα, όπισθιτυπος· 4,47 γρ.
"Έκδοση τοῦ 945. Ο ἐμπροσθότυπος φέρει
προτομή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα.
Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν ὀπισθιτυπο ἀποτελεῖ τὴν
πρώτη μαρτυρία τοῦ ὄρου «ἀντοκράτωρ»
ποὺ ἐμφανίζεται σὲ χρυσό νόμισμα, καὶ
στόχῳ ἔχει νὰ τονίσει ὅτι δι Κωνσταντίνος
εἶναι ἐπιτέλους μονοκράτορας, ὕστερα ἀπὸ
μακρὰ περίodo ὑποτέλειας στὸν Ρωμανὸ Α'.



[2:1]



11 Μιχαὴλ Γ'. Χρυσό
νόμισμα, ἐμπροσθότυπος·
4,36 γρ. "Έκδοση μεταξὺ¹
843 καὶ 856. Στὸν
ὀπισθιτυπο προτομές τοῦ
Μιχαὴλ καὶ τῆς μητέρας του,
τῆς ἐπιτρόπου Θεοδώρας.

ἐπανέφεραν τὴν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ στὰ χρυσὰ νομίσματά του, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν νομισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (εἰκ. 11· βλ. καὶ εἰκ. 9). Ἐκτοτε, ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ, εἴτε σὲ προτομὴ εἴτε καθήμενη, ἔγινε μόνιμο γνώρισμα τῶν χρυσῶν κοπῶν. Ο Λέων Σ' (886–912) ἐξέδωσε κάποια χρυσὰ νομίσματα ποὺ ἐφεραν ἔνα πραγματικὸ πορτρέτο ἀντὶ τῆς συμβατικῆς αὐτοκρατορικῆς μορφῆς, ὥπως καὶ ὁ γιός του Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογένητος (913–959· εἰκ. 12). Στὴ συνέχεια, ἡ υἱοθέτηση τοῦ πορτρέτου ἔγινε κοινὸς τόπος, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ κοπές τῶν περισσότερων αὐτοκρατόρων τοῦ 11ου αἰώνα νὰ μποροῦν νὰ ταυτίζονται ἀμέσως ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ εἰκονιζόμενου ἡγεμόνα.

Ακόμη πιὸ σημαντικές ἀπὸ τὶς παραπάνω διαφοροποιήσεις στὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεταεικονομαχικῆς νομισματοκοπίας ἦταν οἱ ἀλλαγὲς στὸ βάρος καὶ τὴν καθαρότητα τῶν μετάλλων. Ο αὐτοκράτορας Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963–969) ἐξέδωσε, προφανῶς γιὰ δημοσιονομικοὺς λόγους, μιὰ νέα κατηγορία χρυσῶν νομισμάτων, κά-

πως ἐλαφρύτερων σὲ βάρος, ποὺ πῆραν τὸ ὄνομα τεταρτηρὰ (στὴν κυριολεξίᾳ: νομίσματα ἐλαφρύτερα κατὰ ἓνα «τέταρτον»), σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὶς κοπές κανονικοῦ βάρους, ποὺ πῆραν τὸ ὄνομα ἴσταμενα. Αὐτὰ τὰ ἐλλιποβαρή νομίσματα –στὴν πραγματικότητα, ἡ μείωση τοῦ βάρους ἦταν πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὸ ἔνα τέταρτο, ἀλλὰ δὲ ὅρος τέταρτον δὲν χρησιμοποιεῖται κυριολεκτικά – δὲν διαφοροποιοῦνταν ἀρχικὰ στὴν ὄψη ἀπὸ τὰ νομίσματα μὲ πλήρες βάρος. Ωστόσο, ἐπὶ Βασιλείου Β' (976–1025) τὰ ἴσταμενα ἔγιναν μεγαλύτερα σὲ διάμετρο καὶ λεπτότερα (εἰκ. 13), καὶ τὰ τεταρτηρὰ μικρότερα καὶ παχύτερα (εἰκ. 14). Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο παρέμειναν, ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη, χρυσὰ νομίσματα, ἡ δὲ διαφορὰ στὴν ἀξίᾳ τους ἐνίστει ὑπολογιζόταν ὅταν οἱ πληρωμὲς γίνονταν κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ ἴσταμενα καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ τεταρτηρά.

Πιὸ σοβαρὴ ἀλλαγὴ ὅμως ἦταν ἡ σταδιακὴ νόθευση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Γιὰ ἐπτὰ αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς καθιέρωσής του ἀπὸ τὸν Μεγάλο Κωνσταντίνο ὡς τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 11ου αἰώνα, τὸ χρυσὸ νόμισμα, ὥπως ἐκδιδόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, παρέμενε νόμισμα ἀπὸ καθαρὸ χρυσό. Ο Μιχαὴλ Δ' (1034–1041), ποὺ ὑπῆρξε ἀργυραμοιβὸς στὰ νιάτα του –μὲ τὴ φήμη μάλιστα ὅτι εἶχε ἐμπλακεῖ σὲ κιβδηλοποιήσεις– ἐξέδωσε κάποια ἀπὸ τὰ χρυσά του νομίσματα σὲ ὑποβαθμισμένο μέταλλο. Γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα ἡ ἀλλοίωση συνεχίστηκε μὲ διαλείμματα καί, μέχρι τὴ δεκαετία ποὺ ἀκολούθησε τὴν καταστροφικὴ ἥττα τῶν Βυζαντινῶν στὸ Μαντζικέρτ (1071), ἡ καθαρότητα τοῦ χρυσοῦ νομίσματος ἔπεισε στὰ 8 περίου παράτια. Ἀργότερα, τὴ δεκαετία τοῦ 1080, ὅταν δὲ ἀλέξιος Α' ἀναγκάστηκε νὰ λιώσει αὐτοκρατορικὰ ἔργα μεταλλο-



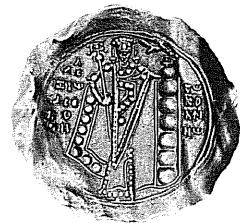
13 Βασίλειος Β' μὲ τὸν Κωνσταντίνο Η'. Χρυσὸ
ἴσταμενο· 4,35 γρ. "Έκδοση
μεταξὺ 1001 καὶ 1005.



14 Βασίλειος Β' μὲ τὸν Κωνσταντίνο Η'. Χρυσὸ
τεταρτηρό· 4,18 γρ. "Έκδοση
μεταξὺ 1005 καὶ 1025.



15 Κωνσταντίνος Θ'.
Κοιλόκυρτο ιστάμενο
(πλάγια όψη).

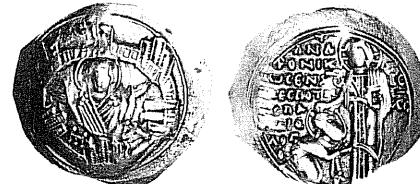


16 Ἀλέξιος Α'. Χρυσὸν
ὑπέρπυρον· 4,30 γρ. Ἡ
ἐπιγραφὴ στὸν ἐμπροσθότυπο
ἀναφέρει: «Χριστέ, βοήθει»,
καὶ συνεχίζει στὸν ὀπισθότυπο:
«Ἀλέξιῳ δεσπότῃ Κομνηνῷ».

τεχνίας γιὰ νὰ πληρώσει τὰ στρατεύματά του, ἡ περιεκτικότητα τοῦ νομίσματος σὲ χρυσὸν ἔφτασε νὰ εἶναι οὐσιαστικὰ μηδαμινή. Αὐτὴ ἡ ἀλλοίωση συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν, ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' (1042–1055), ἐνὸς κοιλόκυρτου πετάλου γιὰ τὸ ιστάμενο (εἰκ. 15) –ενα λεπτὸ πλέον νόμισμα, διαμέτρου 26 χλστ.: πρόθεσή του ἦταν προφανῶς νὰ τὸ καταστήσει πιὸ ἀνθεκτικὸ καὶ λιγότερο εὐλύγιστο.

Ἡ νομίσματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' τὸ 1092 ἐπέβαλε τὴν ἐπιστροφὴν σὲ νομίσματα μὲ καλὴ ἀναλογία σὲ χρυσό, παρόλο πού, ἔξαιτίας τῶν πιέσεων γιὰ τὸ λιώσιμο τῶν παλαιῶν νοθευμένων νομίσμάτων, ἡ καθαρότητα δρίστηκε μόλις στὰ 20 1/2 καράτια, καὶ ὅχι στὰ 24, ὥπως ἦταν παραδοσιακὰ (εἰκ. 16). Αὐτὰ τὰ νέα νομίσματα ὀνομάστηκαν ὑπέρπυρα, δηλαδὴ «όλοκάθαρα», ὥπως ἀναμφίβολα ἦταν, σὲ σχέση τουλάχιστον μὲ τὰ ἀμέσως προγενέστερα· εἶχαν ἐπίσης ὅλα τὸ μεγαλύτερο βάρος τοῦ παλαιοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Παράλληλα μὲ αὐτὰ ἐκδόθηκαν καὶ νομίσματα μὲ καθαρότητα ποὺ κυμαινόταν ἀπὸ 6 ἕως 7 καράτια χρυσοῦ, ἀντίστοιχα σὲ ἀξία μὲ τὸ παλαιὸ τριμίσιο καὶ τὸ ιστάμενο τῆς δεκαετίας τοῦ 1070, τὸ ὁποῖο παρουσίαζε διακύμανση στὴν ἀξία του. Δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν κάποιο εἰδικὸ ὄνομα, ἀλλὰ συχνὰ τὰ ἀποκαλοῦσαν, γιὰ παράδειγμα, «τρικέφαλα» (ἀπὸ τὶς τρεῖς μορφές) ἢ «ἄγιογεωργάτα» (ἀπὸ τὸν ἄγιο Γεώργιο), ἀνάλογα μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα ποὺ ἔφεραν (εἰκ. 17). Οἱ ἐμπροσθότυποι (δηλαδὴ ἡ κυρτὴ ὅψη τους) φέρουν συνήθως παράσταση τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ οἱ ὀπισθότυποι ἀπεικονίζουν κατὰ κανόνα ὄρθιὸ αὐτοκράτορα συνοδεύμενο ἀπὸ τὸν Χριστό, τὴν Θεοτόκο ἢ ἔναν ἄγιο.

Παρόλο ποὺ τὸ ὑπέρπυρο ἐπέζησε τῆς καταστροφῆς τοῦ



18 Ἀνδρόνικος Β'. Χρυσὸν ὑπέρπυρον· 4,13 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ στὸν ὀπισθότυπο ὁ αὐτοκράτορας γονυκλινῆς ἐγώπιου τοῦ Χριστοῦ σὲ στάση προσκύνησης. Ἡ μακρὰ ἐλλιπῆς ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος», ἐνῶ ἄλλες γνωστὲς ἐπιγραφὲς ἀναγράφουν τὸν πλήρη αὐτοκρατορικὸ τίτλο: «Ἀνδρόνικος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πριστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος», μὲ κάποιες λέξεις νὰ συντομογραφοῦνται ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο.

1204, ὅταν ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε ἡ ἔδρα τῆς βραχύβιας Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας (1204–1261), τὰ χρυσὰ νομίσματα ποὺ ἐκδίδονταν ἀπὸ τοὺς ἔξοριστους «αὐτοκράτορες τῆς Νίκαιας» στὴ Μαγηνησία τῆς Μικρᾶς Ασίας ὑποβαθμίζονταν σταδιακά, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ περιεχόμενό τους σὲ χρυσὸν νὰ πέσει ἐπὶ Ιωάννη Γ' (1222–1254) στὰ 18 καράτια. Ἐπιπλέον, τὰ προηγούμενα νομίσματα ἀπὸ ἥλεκτρο ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὴν ἴδια ἐποχὴν ἐκδίδονταν πλέον κατ' οὐσίαν σὲ καθαρὸ ἄργυρο. Μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261 ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο (1259–1282), τὸ ὑπέρπυρο ἐπεσε στὰ 15 καράτια, καὶ στὴ συνέχεια, στὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς βασιλείας τοῦ γιοῦ του Ἀνδρόνικου Β' (1282–1328), κατέληξε νὰ ἔχει ἀξία 12 καράτια. Τὴν ἴδια στιγμή, ἡ κοπὴ τῶν νομίσμάτων γινόταν ὅλο καὶ πιὸ πρόχειρη καὶ τὸ βάρος τους ὅλο καὶ πιὸ ἀσταθὲς (εἰκ. 18). Ἡ



17 Ιωάννης Β'
συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν ἄγιο
Γεώργιο. Τραχὺ ἀπὸ
ἥλεκτρο, ὀπισθότυπος· 4,45
γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο
Χριστὸς καθήμενος σὲ
χαμηλὸ θρόνο.

ἀξία αὐτῶν τῶν νομισμάτων ὑπολογιζόταν προφανῶς μὲ βάση τὸ βάρος τους καὶ ὅχι τὸν ἀριθμό τους, ὅπως γινόταν πάντοτε μὲ τὰ χρυσὰ νομίσματα ὅταν ἀφοροῦσαν συναλλαγὴς σὲ γενναῖα ποσά. Τὰ τελευταῖα ὑπέρπυρα μὲ τὴ γνωστὴ μορφή, ποὺ σηματοδοτοῦν οὐσιαστικὰ καὶ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς νομισματοκοπίας, ἐκδόθηκαν ἐπὶ τῆς συμβασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ε' καὶ τοῦ Ἰωάννη Ζ' (1347–1352). ‘Η κατάργηση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος ἔναν δόλοκληρο αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους φαντάζει καταρχὰς παράδοξη, ἀφοῦ ἐκείνη τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ διάφορες χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκδίδουν χρυσὰ νομίσματα σὲ μεγάλη κλίμακα. Ωστόσο, μπορεῖ κάλλιστα ἡ ἀνάγκη γιὰ χρυσὰ νομίσματα στὸν λατινικὸ χριστιανικὸ κόσμο νὰ ἥταν αὐτὴ ποὺ ὠθησε τὸ Βυζάντιο νὰ τὸ ἐγκαταλείψει καὶ νὰ στραφεῖ στὸ ἀργυρὸ νόμισμα.

Οι ἀργυρὲς κοπὲς

‘Η ἀργυρὴ νομισματοκοπία ἔπαιξε μόνο δευτερεύοντα ρόλο στὶς νομισματικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίου Α', ὅχι ἔξαιτίας τῆς ἔλλειψης τοῦ μετάλλου, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ χαμηλὴ τιμὴ προμήθειας τοῦ μετάλλου ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια καὶ οἱ διακυμάνσεις στὴν ἀξία τοῦ ἀργύρου σὲ σχέση μὲ τὸ χρυσὸ δὲν ἐπέτρεπαν παρὰ μόνο τὴν ἐκδοσην πιστωτικοῦ χρήματος, ποὺ οἱ χρῆστες θὰ ἥταν ἀπρόθυμοι νὰ τὸ ἀποδεχτοῦν. ’Αντίθετα, ὁ ἀργυρος ἀντιπροσώπευε ἔνα κατ' οὐσίαν ἀνεξάρτητο στοιχεῖο στὸ νομισματικὸ σύστημα, μὲ τὰ ποσὰ νὰ ἐκφράζονται στὸ βά-

ρος τοῦ μετάλλου καὶ νὰ ἀποπληρώνονται μὲ συνδυασμοὺς κερμάτων, ἀντικειμένων ἀργυροχοῖας καὶ ράβδων, τὴν καθαρότητα τῶν ὅποιων πιστοποιοῦσαν οἱ σφραγίδες τῶν νομισματοκοπείων. Αὕτη ἡ ἐπιφυλακτικότητα ἀπέναντι στὴ χρήση τοῦ ἀργύρου στὴ νομισματοκοπία συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸν δο αἰώνα, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀναστασίου Α', ἡ ὅποια δὲν συμπεριέλαβε αὐτὸ τὸ μετάλλο. Μικρὰ ἀργυρὰ νομίσματα χρησιμοποιεῖθηκαν στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Βόρεια Ἀφρικὴ ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Ὀστρογόθων (489–553) καὶ τῶν Βανδάλων (439–533), ἀντίστοιχα, καὶ ἡ ἐκδοσή τους συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἰουστινιάνειας πολιτικῆς τῆς reconquista, ἀλλὰ στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ μόνες ἀργυρὲς κοπὲς τὸν δο αἰώνα ἥταν ἀναμνηστικές, πολὺ σπάνιες σήμερα.

‘Ο αὐτοκράτορας Ἡράκλειος ἥταν αὐτὸς ποὺ ἐπανέφερε τὸ 615 τὴν κανονικὴ χρήση ἀργυρῶν νομισμάτων, ἐξασφαλίζοντας μετάλλο γιὰ τὴν ἀθρόα ἐκδοση τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων του κυρίως χάρη στὴν ἐπίταξη ἐκκλησιαστικῶν ἀργυρῶν σκευῶν στὰ κρίσιμα χρόνια τῶν πολέμων μὲ τοὺς Πέρσες. Τὸ νέο νόμισμα ἔγινε γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα ἔξαργαμμον (εἰκ. 19), ἐπειδὴ ζύγιζε 6 γράμματα (6,84 γρ.), βάρος μεγαλύτερο ἀπὸ ὅ, τι εἶχε ποτὲ χρησιμοποιηθεῖ στὴν κανονικὴ νομισματοκοπία στὴ διάρκεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Τὸ ἔξαργαμμο συνέχισε νὰ κόβεται σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ ἐπὶ Κώνσταντος Β' καὶ Κωνσταντίου Δ' (668–685), ἀλλὰ δ ὅγκος μειώθηκε δραματικὰ τὴ δεκαετία τοῦ 680, καὶ γύρω στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἡ αὐτοκρατορία ἐπέστρεψε στὸ διμεταλλικὸ σύστημα (χρυσὸς / χαλκὸς) ποὺ ἴσχυε ἐπὶ Ἀναστασίου Α' καὶ Ἰουστινιανοῦ Α'.

Μιὰ νέα καὶ μακροβιότερη ἐπιστροφὴ στὸν ἀργυρο ση-



19 Ἡράκλειος μὲ τὸ
Ἡράκλειο Κωνσταντίνο.
Ἀργυρὸ ἔξαργαμμο. 6,40 γρ.



20 Λέων Γ' μὲ τὸν Κωνσταντίνο Ε'. Ἀργυρὸς μιλιαρήσιος· 1,99 γρ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Λέων καὶ Κωνσταντῖνος, ἐκ Θεοῦ βασιλεῖς», καὶ γύρῳ ἀπὸ τὸν κωνσταντίνεο σταυρὸς σὲ βαθμίδες: «Ἴησος Χριστός νικᾶ».



21 Μιχαὴλ Α'. Ἀργυρὸς μιλιαρήσιος, ἐμπροσθότυπος· 2,01 γρ. Ὁ διπλός διπλός εἶναι ὅμοιος μὲ τῆς εἰκ. 20. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Μιχαὴλ καὶ Θεοφύλακτος, ἐκ Θεοῦ βασιλεῖς Ρωμαίων».

μειώθηκε τὸ 720, ὅταν ὁ Λέων Γ', ἐπὶ τῆς συμβασιλείας του μὲ τὸν γιό του Κωνσταντίνο Ε' (720–741), εἰσήγαγε ἔνα νόμισμα γνωστὸν ὡς μιλιαρήσιον (εἰκ. 20).⁷ Ήταν πολὺ λεπτότερο καὶ μεγαλύτερο σὲ διάμετρο ἀπὸ τὸ ἔξαγραμμό, καὶ εἶχε ὡς πρότυπό του τὸ ἴσλαμικὸν ντιρχάμ, ποὺ μὲ τὴ σειρά του προερχόταν ἀπὸ τὸ παλαιότερο σασανιδικὸν ντράχημα. «Οπως καὶ τὸ ἴσλαμικὸν νόμισμα, τὸ μιλιαρίσιο δὲν ἔφερε ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλὰ μόνο σταυρὸν καὶ τὰ ὄνόματα μὲ τοὺς τίτλους τῶν δύο συμβασιλέων. Κατὰ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς κυκλοφορίας του δὲν ὑπῆρχαν ἐκδόσεις στὸ ὄνομα ἐνὸς καὶ μόνον αὐτοκράτορα, προφανῶς ἐπειδὴ ἐπρόκειτο γιὰ ἀναμνηστικὲς κοπές, ποὺ ἐκδίδονταν γιὰ νὰ διανεμηθοῦν δημόσια, ὅπως συνηθιζόταν ὅταν ἀναγορευόταν ἔνας συναυτοκράτορας. Τὸ ἀργυρὸν νόμισμα εἰσήχθη κανονικὰ στὴ νομισματικὴ κυκλοφορία γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ Θεόφιλου (829–842), καὶ συνέχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ κάθε νέο αὐτοκράτορα ὅταν ἀνέβαινε στὸ θρόνο.

Τὸ βάρος τοῦ μιλιαρήσιου τροποποιήθηκε ἀρκετὲς φορὲς στὴ διάρκεια τῶν ἐπόμενων διακοσίων ἑτῶν, ἀλλὰ σχεδὸν καμιὰ ἀλλαγὴ δὲν ἔγινε στὸν τύπο του. Ὁ μόνος σημαντικὸς νεωτερισμὸς ποὺ σημειώθηκε ἀφοροῦσε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς του: ὁ Μιχαὴλ Α' (811–813) πρόσθεσε τὴ λέξη Ρωμαίων (εἰκ. 21) διπλὰ στὸν ἀπλὸ ὄρο βασιλεῖς τῶν προκατόχων του, προκειμένου νὰ ἀντιδιαστείλει τὴ «(Ρωμαϊκὴ) Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη αὐτοκρατορία τοῦ Καρλομάγνου, ὁ ὅποιος οἰκειοποιήθηκε τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα στὴ Ρώμη τὸ 800. Στὴ διάρκεια τοῦ 10ου αἰώνα, μὲ τὴ Μακεδονικὴ Ἀναγέννηση, ἔγιναν προσπάθειες νὰ καταστεῖ τὸ νόμισμα πιὸ καλαίσθητο. Ἀρχικὰ τοποθετήθηκε μιὰ προτομὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ



22 Ρωμανὸς Α' μὲ τὸν γιοὺς του καὶ τὸν Κωνσταντίνο Ζ'. Ἀργυρὸς μιλιαρήσιος, ἐμπροσθότυπος· 2,78 γρ. Ὁ γνωστὸς σταυρὸς σὲ βαθμιδωτὴ βάση φέρει στὸ κέντρο του, σὲ μετάλλιο, τὸ πορτρέτο τοῦ αὐτοκράτορα, ἀντὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ποὺ εἶχε εἰσαγάγει στὴν ἵδια θέση ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξανδρος (912–913). Ὁ διπλός διπλός εἶχε ἐπιγραφὴ στὸν κάμπο μὲ τὰ ὄνόματα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' καὶ τὸν Ρωμανὸν Α' καὶ τῶν δύο γιῶν του Στέφανου καὶ Κωνσταντίνου.



23 Βασίλειος Β'. Ἀριώνυμο ἀργυρὸς μιλιαρήσιος, ἐμπροσθότυπος· 2,83 γρ. Πιθανῶς ἐκδοση τοῦ 989. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν ἐμπροσθότυπο ἀναφέρει: «Θεοτόκε, βοήθει τοῖς βασιλεῦσι» καὶ συνεχίζει στὸν διπλότυπο: «Μῆτρε Θεοῦ δεδοξασμένη, ὁ εἰς Σὲ ἐλπίζων οὐκ ἀποτυγχάνει».

24 Κωνσταντίνος Ι' (1059–1067). Ἀργυρὸν νόμισμα τῶν 2/3 μιλιαρήσιου, ἐμπροσθότυπος· 1,32 γρ. Ὁ διποσθότυπος φέρει ἐπιγραφὴ στὸν κάμπο ποὺ ἀναφέρει: «Θεοτόκε, βοήθει Κωνσταντίνῳ δεσπότῃ τῷ Λούκᾳ». Ὁ Κωνσταντίνος Ι' ἦταν ὁ πρῶτος βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ποὺ χρησιμοποίησε δλόκληρο τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις του· οἱ προκάτοχοί του Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος καὶ Ἰσαάκιος Α' Κομνηνὸς τὰ χρησιμοποίησαν μόνο στὰ ἀργυρὰ νομίσματα.



Ἀναλύσεις κερμάτων τοῦ 13ου αἰώνα ἀποδεικνύουν ὅτι ἔκεινη τὴν ἐποχὴν εἶχε πλέον καταλήξει νὰ εῖναι χάλκινο· ἡ διατήρηση ὡστόσο τῆς κοιλόκυρτης μορφῆς του καταδεικνύει τὴν μεθοδευμένη προσπάθειαν νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πῶς περιέχει μικρὸν ποσότητα ἀργυροῦ –ἐντύπωση ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ὑπερεκτίμησή του σὲ σχέση μὲ τὸ χρυσὸν νόμισμα.

Τὸν 14ο αἰώνα σημειώνεται στροφὴ μεγάλης κλίμακας στὴν ἐκδοσηὴ ἀργυρῶν κοπῶν. Λίγο μετὰ τὸ 1300 ὁ Ἀνδρόνικος Β' εἰσήγαγε τὸ λεγόμενο βασιλικὸν (εἰκ. 26)· οἱ εἰκονογραφικοὶ του τύποι εἶχαν ὡς πρότυπο τὸ ἀργυρὸν δουκάτο τῆς Βενετίας καὶ ἀντίστοιχα ὑψηλὸν ποσοστὸν καθαρότητας. Καθὼς ἦταν ἀπὸ καθαρὸν ἀργυρο, εἶχε ἐπίπεδο καὶ ὅχι κοιλόκυρτο πέταλο, καὶ ἐφόσον ἡ ἀξία του ἤση μὲ τὸ 1/12 τοῦ ὑπέρπυρου ἀντιστοιχοῦσε στὸ παλαιὸν μιλιαρήσιο καὶ κατὰ συνέπεια ἐντασσόταν εὔκολα στὸ λογιστικὸ σύστημα (βλ. Ἐπίμετρο Ι, πίνακας 5). Κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ 1330 καὶ 1340, ὡστόσο, τὸ βάρος του μειώθηκε σημαντικά (σοβαρὴ ἔλλειψη ἀργυροῦ ἐπληγτεῖ ἔκεινη τὴν ἐποχὴν τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Εὐρώπης), καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα ἐπαψε νὰ ἐκδίδεται. Στὴ θέση του ἐμφανίστηκε ἔνα νέο ἀργυρὸν νόμισμα, γνωστὸν ὡς σταυράτον



25 Μανουὴλ Α'. Τραχὺ ἀπὸ κράμα ἀσημοχαλκοῦ, ἐμπροσθότυπος· 3,44 γρ. Στὸν διποσθότυπο ὁ αὐτοκράτορας, δρυιος, εὐλογεῖται ἀπὸ τὴν Θεοτόκο.

(εἰκ. 27), ἀπὸ τὸν σταυρὸν ποὺ ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ εἰκονογραφικὸ θέμα στὸ διπλὸν στεγανὸν τῆς Νεάπολης καὶ τῆς Προβηγγίας, τὸ ὅποιο προφανῶς ἀποτέλεσε καὶ τὸ πρότυπο γιὰ τὸ νέο νόμισμα. Ἐπειδὴ τὸ σταυράτο εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἀνάγκες ποὺ παλαιότερα καλύπτονταν ἀπὸ τὰ καταργημένα πλέον χρυσὰ νομίσματα, ἐπρεπε νὰ εἶναι βαρύτερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἀργυρὸν νόμισμα εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ποτὲ στὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ στὴν Εὐρώπη ἔκεινης τῆς ἐποχῆς ὡστόσο, μὲ ἀρχικὸ βάρος 8-9 γρ., εἶχε μόνο τὴ μισὴ ἀξία τοῦ ὑπέρπυρου. Κυκλοφόρησαν ἐπίσης ὑποδιαιρέσεις τοῦ μισοῦ (εἰκ. 28) καὶ τοῦ ἑνὸς ὅγδου τοῦ σταυράτου, ἀλλὰ ὅχι τοῦ ἑνὸς τετάρτου, μιὰ καὶ αὐτὸν τὸ ρόλο τὸν ἐξυπηρετοῦσαν τὰ ἀργυρὰ δουκάτα τῆς Βενετίας. Τὸ σταυράτο καὶ οἱ ὑποδιαιρέσεις του συνέχισαν νὰ ἐκδίδονται μέχρι καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἡ πλήρης σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου ΙΑ' (1449–1453) ἔγινε γνωστὴ μόλις τὸ 1990, ὅταν ἔνας θησαυρός ποὺ περιεῖχε ἐνενήντα νομίσματα ἐμφανίστηκε στὴν ἀγορά. Ἡ ἔρευνα εἶχε ἐπι-



26 Ἀνδρόνικος Β' μὲ τὸν Μιχαὴλ Θ' (1294–1320). Ἀργυρὸν βασιλικό· 2,12 γρ. Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν ἐμπροσθότυπο ἀναφέρει: «Κύριε, βοήθει» καὶ συνεχίζει στὸν διποσθότυπο: «Αὐτοκράτορες Ρωμαίων».



27 Ἰωάννης Ε'. Ἀργυρὸν σταυράτο· 8,60 γρ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ κόντρο καὶ ἀναφέρει: «Ἰωάννης Παλαιολόγος, δεσπότης Θεοῦ χάριτι, βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων».

28 Μανονήλ B'. Ἀργυρὸς μισὸς σταυρούτων 3,53 γρ. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Μανονήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ, πιστὸς βασιλεὺς».



30 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινος μισὸς φόλλης μικροῦ μεγέθους ($K = 20$ νούμμα), δπισθότυπος. 3,31 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο προτομὴ κατὰ κρόταφο, ὅμοια μὲ τῆς εἰκ. 29.



31 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινο δεκανούμμιο μικροῦ μεγέθους ($I = 10$ νούμμα), δπισθότυπος. 2,05 γρ. Ὁ ἐμπροσθότυπος εἶναι ὅμοιος μὲ τῶν εἰκ. 29 καὶ 30.

29 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινος φόλλης μικροῦ μεγέθους. 9,34 γρ. Τὸ ἐλληνικὸ ἀριθμητικὸ M δηλώνει τὴν ἀξία (40 νούμμα) καὶ τὸ CON τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης.



32 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινος φόλλης, μεγάλου μεγέθους. 18,60 γρ. Τὸ B κάτω ἀπὸ τὸ M εἶναι δηλωτικὸ τοῦ νομισματικοῦ ἐργαστηρίου.



σημάνει ἀπὸ παλιὰ τὴν ἀναφορὰ αὐτῶν τῶν νομισμάτων στὶς φιλολογικὲς πηγὲς τῶν χρόνων τῆς ἀλωσῆς τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ τους ἀμφισβητοῦνταν γιὰ πολὺ καιρό, γιατὶ ὡς τὸ 1974, ποὺ δημοσιεύτηκαν δύο μισὰ σταυράτα, δὲν εἶχε ἐντοπιστεῖ κανένα νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου IA'.

Οἱ χάλκινες κοπὲς

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ μεγάλου χάλκινου φόλλη, ἀξίας 40 νούμμων, ὑπῆρξε ἡ σημαντικὴ καινοτομία τοῦ Ἀναστασίου A' τὸ 498. Τὸ νόμισμα ἔφερε τὴν ἔνδειξη τοῦ ἐλληνικοῦ γράμματος M (εἰκ. 29), τὸ δποτὸ ίσοδυναμοῦσε ἀριθμητικὰ μὲ τὸ 40, καὶ ἀρχικὰ συνοδευόταν ἀπὸ δύο μόνον ὑποδιαιρέσεις, τὸν μισὸ φόλλη, μὲ τὸ δηλωτικὸ K (= 20, εἰκ. 30), καὶ τὸ δεκανούμμιο, μὲ τὸ δηλωτικὸ I (= 10, εἰκ. 31). Τὸ 512 τὸ

βάρος αὐτῶν τῶν νομισμάτων διπλασιάστηκε (εἰκ. 32) καὶ προστέθηκε ἄλλη μία ὑποδιαιρέση τῶν 5 νούμμων μὲ τὸ δηλωτικὸ E (εἰκ. 33). Παράλληλα, ἔρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν ἐκ νέου τὰ νούμμια, ποὺ προφανῶς εἶχαν σταματήσει νὰ ἐκδίδονται τὸ 498 (εἰκ. 34). Μὲ τρεῖς ὑποδιαιρέσεις στὸ χρυσὸ νόμισμα (βλ. εἰκ. 4, 6, 7) καὶ πέντε στὸ χάλκινο (βλ. εἰκ. 30-34), ἡ ἀυτοκρατορία εἶχε ἐξασφαλίσει εύρεια νομισματικὴ ποικιλία γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας τῆς. Βέβαια, τὰ ἀργυρὰ νομίσματα, ποὺ θὰ γεφύρωναν τὸ μεγάλο κενὸ μεταξὺ τοῦ φόλλη καὶ τοῦ τριμίσιου, εἶχαν πάψει νὰ ἐκδίδονται, προφανῶς ἐξαιτίας τῶν διακυμάνσεων στὴν ἀξία αὐτοῦ τοῦ μετάλλου ἔναντι τοῦ χρυσοῦ.

Κατὰ τὸ δωδέκατο ἔτος τῆς βασιλείας του (538/539), ὁ Ιουστίνιανὸς A' αὔξησε ἀκόμη περισσότερο τὸ βάρος τοῦ φόλλη, ποὺ ἔφθασε γύρω στὰ 25 γρ. Ἐπιπλέον, βελτίωσε τὴν ἐμφάνισή του καὶ τροποποίησε τὴν εἰκονογραφία του ἀντικαθιστώντας τὴν παραδοσιακὴ κατατομὴ τοῦ αὐτοκράτορα μὲ μετωπικὴ προτομὴ στὸν ἐμπροσθότυπο καὶ προσθέτοντας τὴν χρονολογία κοπῆς στὸν ὄπισθότυπο (εἰκ. 35). Ἐφάρμοσε ἔτσι στὰ νομίσματα τὶς διατάξεις τῆς νεαρᾶς 47 (537) γιὰ τὴν ἀναγραφὴ τῆς χρονολογίας σὲ ὅλα τὰ



33 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινο πεντανούμμιο μεγάλου μεγέθους (E = 5 νούμμα) 2,40 γρ.



34 Ἀναστάσιος A'. Χάλκινο νούμμιο, δπισθότυπο. 0,83 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο ἀπεικονίζεται προτομὴ κατὰ κρόταφο, ὅμοια μὲ τῆς εἰκ. 29. Στὸν ὄπισθότυπο τὸ μονόγραμμα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀλλη ἔκδοση φέρει τὸ γράμμα Α ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀριθμὸ 1.



35 Ἰουστινιανὸς Α'. Χάλκινος φόλλης· 23,54 γρ. Ἐκδόθηκε στὴ Νικομήδεια τὸ 12ο ἔτος τῆς βασιλείας του (= 538 / 539).

ἐπίσημα ἔγγραφα βάσει τοῦ ἔτους βασιλείας. Ὡστόσο, τὸ νόμισμα αὐτὸ δὲν ἦταν εὐχρηστὸ ἔξαιτίας τοῦ βάρους του, τὸ ὄποιο καὶ ἐλαττώθηκε περίπου στὰ 22 γρ. τὸ 541 / 542. Περαιτέρω μειώσεις τοῦ βάρους του σημειώθηκαν κατὰ διαστήματα ὡς τὰ τέλη τοῦ δου αἰώνα, ὡσπου τελικὰ τὰ νούμμια ἔπαψαν νὰ ἐκδίδονται, καὶ μιὰ νέα μονάδα τῶν 30 νούμμιων, μὲ τὴν ἔνδειξη Λ ἡ XXX, εἰσήχθη στὸ νομίσματικὸ σύστημα. Ἐτσι, ὡς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα ὁ φόλλης παρέμεινε ἔνα βαρὺ καὶ ἐπιβλητικὸ νόμισμα, τὸ βάρος καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ὄποιου προφανῶς παρεῖχαν στοὺς χρῆστες του μεγάλη ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀξία του.

Τὸν 7ο αἰώνα ἀρχίζει ἡ παρακμὴ τοῦ φόλλη. Ή εἰκονογραφία του, ποὺ ἀποτύπωνε τοὺς ἀλλεπάλληλους συνδυασμοὺς συμβασιλέων, παρέμενε ἐνδιαφέρουσα, ἀλλὰ τὸ βάρος του συνεχῶς μειωνόταν, καὶ ἡ ἐκτέλεση τῆς χάραξης γινόταν ὅλο καὶ πιὸ πρόχειρη. Οἱ φόλλεις τοῦ Κωνσταντοῦ Β' ζυγίζουν κατὰ μέσο ὄρο μόνο 3 γρ. περίπου, σὲ ἀντίθεση μὲ τοῦ προηγούμενου αἰώνα, οἱ ὄποιοι ζύγιζαν 25 γρ., καὶ,

παρότι ἡ εἰκονογραφία τους χαρακτηρίζεται ἀπὸ ποικιλίᾳ, ἡ χάραξή τους εἶναι ἄθλια (εἰκ. 36). Εἴχαν δὲ γίνει τόσο μικροὶ σὲ μέγεθος ποὺ ἡ ἐκδοση τοῦ μισοῦ φόλλη παρουσίαζε δυσκολίες, ἐνῶ οἱ μικρότερες ὑποδιαιρέσεις οὔσιαστικὰ ἔξαφανίστηκαν. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ αὐτοκρατορία ἦταν σὲ ἀπελπιστικὴ πολιτικὴ κατάσταση, μὲ τὶς πιὸ πλούσιες ἐπαρχίες της, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία, νὰ ἔχουν περιέλθει ἀμετάκλητα στὰ χέρια τῶν Ἀράβων καὶ μεγάλο τμῆμα τῶν Βαλκανίων νὰ ἔχει καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Σλάβους. Αὐτὲς οἱ συνθῆκες ἀπλῶς ἐπιτάχυναν τὴν πτώση τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης τῶν χαμηλῶν ὑποδιαιρέσεων, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἥδη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ δου αἰώνα, καὶ δὲν εἶναι περίεργο ποὺ τὰ χάλκινα νομίσματα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τὰ πιὸ κακοχαραγμένα ἀπὸ ὅλα τὰ βυζαντινὰ νομίσματα.

Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 7ου αἰώνα σημειώθηκαν σποραδικὲς προσπάθειες βελτίωσης, συχνὰ μὲ τὴν ἐκδοση ἐπετειακῶν κοπῶν μεγάλου βάρους ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἀναγόρευσης ἐνὸς αὐτοκράτορα· ὡστόσο, καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς προσπάθειες δὲν ἔμελλε νὰ ἔχει μόνιμα ἀποτελέσματα. Ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων (717-797) τὰ χάλκινα νομίσματα ἀκολούθησαν, ὅπως καὶ τὰ χρυσά, διαδικασία ἀπλοποίησης. Δεκανούμμια καὶ πεντανούμμια ἐκδόθηκαν γιὰ τελευταία φορὰ στὰ μέσα περίπου τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίου Ε' (741-775), ἐνῶ οἱ τελευταῖοι μισοὶ φόλλεις -μὲ τὸ δηλωτικὸ τῆς ἀξίας Κ- κυκλοφόρησαν ἐπὶ Λέοντα Δ' (775-780). Οἱ μισὸι φόλλης τοῦ Κωνσταντίου Σ' (780-797) ἦταν μικρότεροι κατὰ τὸ ἡμισυ ἀπὸ τὸν φόλλη του, ἀλλὰ μὲ τὴν ἴδια εἰκονογραφία, παρὰ τὸ ἐμφανῶς ἀταίριαστο Μ. Ἡ ἀναγραφὴ τῆς χρονολογίας εἶχε ἐγκατα-



36 Κώνστας Β'. Χάλκινος φόλλης· 5,10 γρ. Ἐκδόθηκε τὸ δεύτερο ἔτος τῆς βασιλείας του (= 642 / 643). Στὸν ἐμπρόσθιτον φαίνονται ἡχητικὴ ἀπὸ τὴν κωνσταντίνεια ἐπιγραφὴ «ἐν τούτῳ νίκα», τὸ πρῶτο παράδειγμα μιᾶς πλήρως ἐλληνικῆς ἐπιγραφῆς σὲ βυζαντινὸ νόμισμα.



37 Λέων Ε' (813-820).

Χάλκινος φόλλης,
δπισθότυπος· 4,36 γρ. Στὸν
ἐμπροσθότυπο κατενώπιον
προτομές τοῦ Λέοντα Ε' καὶ
τοῦ γιοῦ του Κωνσταντίνου.



38 Λέων Ζ'.

Χάλκινος φόλλης· 7,69 γρ.
Ο αὐτοκράτορας εἰκονίζεται
μὲ τὸν ἀδελφό του καὶ
συναντοχάπτορα Ἀλέξανδρο.

λειφθεῖ νωρίτερα τὸν ἴδιο αἰώνα, καὶ το ANNO, ἀκολουθούμενο ἀπὸ τὸν ἀριθμό, εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἔνδειξη XXX NNN, ποὺ δὲν σήμαινε τίποτα (εἰκ. 37). "Οσο γιὰ τὶς ἔνδειξεις τῶν ἐργαστηρίων κοπῆς (officinae), τὸ γράμμα Α διατηρήθηκε παντοῦ γιὰ νὰ γεμίσει τὸν κενὸ χῶρο κάτω ἀπὸ τὸ Μ. Ἐφόσον τὰ νούμισμα εἶχαν πάψει νὰ ἐκδίδονται ἀπὸ καιρό, ἡ ἔννοια τοῦ (40) δὲν σήμαινε τίποτα, καὶ τελικὰ ὁ Θεόφιλος ἀντικατέστησε τὸ Μ μὲ μιὰ πολύστιχη ἐπιγραφὴ ποὺ κάλυπτε τὸν κάμπο τοῦ νομίσματος.

Στὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Β' (820-829), πατέρα τοῦ Θεόφιλου, τὸ βάρος τοῦ φόλλη αὐξήθηκε, καὶ ἔφτασε στὰ 8 γρ. περίπου. Αὐτὸ τὸ μεγάλο καὶ βαρὺ κέρμα ἔγινε τὸ χαρακτηριστικὸ χάλκινο νόμισμα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Τὴν πιὸ συνήθη εἰκονογραφία, ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Θεόφιλου καὶ ἔξῆς, ἀποτελοῦσαν μία ἡ περισσότερες αὐτοκρατορικὲς μορφὲς στὸν ἐμπροσθότυπο, καὶ μιὰ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀνέφερε τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα, σὲ συνδυασμὸ ἵσως μὲ κάποιο ἐγκωμιαστικὸ ἐπίθετο, ὅπως εὐσεβῆς ἡ πιστός, στὸν ὄπισθότυπο (εἰκ. 38). Στὶς κοπὲς τοῦ Ἰωάννη Α' Τζιμισκῆ (969-976) ἡ προτομὴ τοῦ Χριστοῦ ἀντικατέστησε τὴ μορφὴ τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ Ἰησοῦς Χριστὸς βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων ἀντικατέστησε τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο του. Ἐτσι ἐγκαινιάστηκαν οἱ σειρὲς τῶν λεγόμενων ἀνώνυμων φόλλεων (εἰκ. 39), ποὺ συνέχισαν νὰ ἐκδίδονται, μὲ ποικιλία εἰκονογραφικῶν τύπων, ὅς τὸ 1092.

Οἱ τελευταῖες ἐκδόσεις τῶν ἀνώνυμων φόλλεων τῆς δεκαετίας τοῦ 1080 ἦταν νομίσματα μὲ πρόχειρη χάραξη ποὺ δὲν ζύγιζαν συνήθως περισσότερο ἀπὸ 6 γρ. Τὸ 1092 ὁ Ἀλέξιος Α' κατάργησε τὸν φόλλη, ἀντικαθιστώντας τὸν



39 Ἀνώνυμος φόλλης,
Κατηγορία A.2, τύπος 48
(περίοδος Βασιλείου Β')· 17,93 γρ.
Ἡ ἐπιγραφὴ στὸν ὄπισθότυπο
ἀναφέρει: «Ἰησοῦς Χριστός,
βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων».



40 Ἰωάννης Β'.
Χάλκινο τεταρτηρό·
4,66 γρ.

41 Ἀνδρόνικος Β'.

Χάλκινο ἀσσάριο· 1,82 γρ.
Στὸν δπισθότυπο, ποὺ ἔχει
ώς πρότυπο τὸ δυτικὸ
denier tournois, ἡ ἐπιγραφὴ
ἀναφέρει: «Ἄντοκράτορες
Ρωμαίων» (πβ. εἰκ. 26).



στάθηκαν ἀπὸ λεπτότερα καὶ ἐλαφρῶς μεγαλύτερα νομίσματα, γνωστὰ μὲ τὸ παλαιὸ ρωμαϊκὸ ὄνομα ἀσσάρια (εἰκ. 41).

Ἐπὶ Ἀνδρόνικου Β' καὶ Ἀνδρόνικου Γ' (1328–1341) οἱ εἰκονογραφικοὶ τους τύποι πιθανότατα ἄλλαζαν ἀνὰ ἔτος, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐμφανίζουν ἐξαιρετικὴ ποικιλία, ἀλλὰ ἡ πρόχειρη χάραξη καὶ ἡ κακὴ κατάσταση τῶν περισσότερων σωζόμενων δειγμάτων καθιστοῦν δυσχερὴ τὴν ἀποκατάσταση τῶν εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν τους. Ἐπίσης, τὸ γεγονὸς ὅτι σπάνια βρίσκονται ἀσσάρια σὲ θησαυροὺς δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβὴ χρονολόγησή τους. "Οταν, τὸ 1367, κυκλοφόρησε τὸ βαρὺ ἀργυρὸ σταυράτον, τὰ ἀσσάρια ὀντικαταστάθηκαν ἀπὸ δύο χάλκινα νομίσματα: τὸ τορνέσιον (tornese στὰ ἵταλικά), ἐπειδὴ μερικὲς κοπὲς εἶχαν ὡς πρότυπο τὸ denier tournois τῆς φραγκοκρατούμενης Ἑλλάδας, καὶ τὸ φολλάρο, ἓνα μικροσκοπικὸ κέρμα μὲ βάρος μικρότερο τοῦ 1 γρ., ποὺ τὸ μόνο κοινὸ χαρακτηριστικὸ μὲ τὸν παλαιὸ φόλλη ἦταν τὸ ὄνομά του (εἰκ. 42).



42 Μανοῦλη Β'.
Χάλκινο φολλάρο· 0,56 γρ.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Τὰ νομίσματα διαφέρουν ἀπὸ τὰ μὴ νομισματοποιημένα τεμάχια μετάλλου στὸ ὅτι φέρουν παραστάσεις –οἱ νομισματολόγοι τὶς ἀποκαλοῦν εἰκονογραφικοὺς τύπους– καὶ ἐπιγραφές. Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι καὶ οἱ ἐπιγραφὲς ἐπιτελοῦν δύο βασικὲς λειτουργίες: (α) ταυτίζουν τὰ νομίσματα στὴ συνείδηση τῶν χρηστῶν (καὶ κατὰ συνέπεια τὰ διαφοροποιοῦν ἀπὸ ἄλλα νομίσματα μὲ τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ γίνει σύγχυση) καὶ (β) ἀποτελοῦν μέσο αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας. Τὰ νομίσματα ἐκδίδονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κράτος, καὶ μόνο αὐτὸ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μετατρέπει τεμάχια μετάλλου, συγκεκριμένου κάθε φορὰ βάρους καὶ καθαρότητας, σὲ ἀντικείμενα ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ νόμο τὰ ὅποια ἀντιπροσωπεύουν συγκεκριμένες νομισματικὲς ἁξίες. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ νομίσματα κυκλοφοροῦν εὑρέως στὸν πληθυσμό, προσφέρονται γιὰ τὴ διάδοση τῆς εἰκόνας τοῦ αὐτοκράτορα καὶ γιὰ τὴν ἐκφραση κυβερνητικῶν πολιτικῶν, ποὺ συχνὰ σχετίζονται ἀμεσαὶ μὲ τὴ δυναστικὴ διαδοχή. Οἱ ἐπιγραφὲς ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιτελοῦν τέτοιου εἴδους λειτουργίες μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπ’ ὅτι οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι σὲ κοινωνίες μὲ ὑψηλὰ ποσοστὰ ἀναλφαβητισμοῦ δὲν μποροῦν νὰ γίνουν εὑρέως κατανοητές.

Οἱ νομισματικοὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι παρουσιάζουν τέ-



43 Ρωμανὸς Δ' (1068–1071). Χρυσὸς ἰστάμενος, ὀπισθόσθότυπος· 4,41 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο ὁ Μιχαὴλ Ζ' καὶ οἱ δύο ἀδελφοί του, ὅρθιοι.



44 Ἰωάννης Ε'.

Μικρὸς χάλκινο νόμισμα, ὀπισθότυπος·

1,58 γρ. Ἐκδόθηκε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ.
(περ. 1365–1376).

Στὸν ἐμπροσθότυπο ὁ αὐτοκράτορας ὄφθιος· δίπλα τον διακρίνεται κάτι σὰν προσκύνημα.

τοια ποικιλία ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομηθοῦν μὲ μεγάλη ἀκρίβεια. Οἱ πιὸ συνήθεις τύποι στὸ Βυζάντιο ἐμπίπτουν σὲ μία ἀπὸ τὶς ἔξης τρεῖς κατηγορίες: ἀπεικονίσεις αὐτοκρατόρων, θρησκευτικὲς παραστάσεις καὶ (λειτουργικοὶ) τύποι, ποὺ περιλαμβάνουν κυρίως δηλωτικὰ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Καθαρὰ ἐικονιστικοὶ τύποι, ὅπως ἀντικείμενα ἢ εἰκόνες παριμένες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο ἢ ἀναπαραστάσεις δημόσιων κτιρίων ἢ γεγονότων, δὲν ἔχουν σχέδὸν καμιὰ θέση στὴ βυζαντινὴ νομισματικὴ εἰκονογραφία, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ βυζαντινὴ νομισματοκοπία εἶναι πολὺ λιγότερο ἐνδιαφέρουσα, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποφη, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ. "Οσον ἀφορᾶ τοὺς εἰκονιστικοὺς τύπους μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο, ὅσοι σχετίζονται μὲ τὸ στρατὸ (π.χ. ὁ αὐτοκράτορας ποὺ σκοτώνει ἔναν πεσμένο ἐχθρὸν ἢ σέρνει ἔναν αἰχμάλωτο ἀπὸ τὰ μαλλιὰ) εἶναι ἀκόμη συνήθεις στὰ νομίσματα τοῦ 4ου αἰώνα, ἀλλὰ ἐμφανίζονται ὅλο καὶ πιὸ σπάνια κατὰ τὸν 5ο αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα εἶναι κατ' οὓςίαν ἄγνωστοι. Εἶναι ἐπίσης ἔξαιρετικὰ σπάνιο νὰ συναντήσει κανεὶς ἀπεικόνιση αὐτοκρατορικοῦ γάμου (εἰκ. 43) ἢ ἀφηγηματικὴ σκηνὴ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα, παρόλο ποὺ τὸ μαρτύριο τοῦ ἀγίου Δημητρίου ἀπεικονίζεται σὲ μικρὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ 14ου αἰώνα (εἰκ. 44). Τὰ δηλωτικὰ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, μὲ τὴ μορφὴ ἑνὸς μεγάλου ἑλληνικοῦ ἢ λατινικοῦ ἀριθμοῦ, περιορίζονται στὶς χάλκινες κοπὲς καὶ χρησιμοποιοῦνται μόνο γιὰ τρεισμίσι αἰῶνες, ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τους τὸ 498, ἐπὶ Ἀναστασίου Α', ὡς τὴν ἔξαφάνισή τους τὸν 9ο αἰώνα.

Ἀπεικονίσεις αὐτοκρατόρων

Τὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ πορτρέτα –σχεδὸν πάντα κεφαλὲς ἢ προτομὲς κατὰ κρόταφο— εἶναι ἀπὸ τὰ λαμπρότερα δείγματα τῆς νομισματικῆς τέχνης: ἀποπνέουν δύναμη, εἶναι νατουραλιστικά, διαφοροποιοῦνται μεταξύ τους καὶ χαράσσονται σὲ ὑψηλὸ ἀνάγλυφο (εἰκ. 45). Στὰ βυζαντινὰ νομίσματα οἱ μορφὲς κατὰ κρόταφο ἀντικαθίστανται ἀπὸ μετωπικὲς μορφὲς καὶ τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ σχεδὸν ἔξαφανίζονται. Οἱ διαφορετικὲς προσωπικότητες τῶν ἐκάστοτε αὐτοκρατόρων χάνονται μπροστὰ στὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀξιώματος ποὺ κατέχουν.

Αὐτὴ ἡ μετάβαση ξεκίνησε τὸν 4ο αἰώνα. Ὁ Λικίνιος (307–324) πειραματίστηκε μὲ τὴν κατὰ μέτωπο προτομὴ σὲ κάποια ἀπὸ τὰ νομίσματά του, ἀλλὰ πάντα μέσα στὸ πλαίσιο τῶν συμβάσεων ποὺ ἐπέβαλλε ἡ κλασικὴ προσωπογραφία καὶ μὲ ἀποτελέσματα ποὺ μόνο φαιδρὰ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν (εἰκ. 46). Ὁ Κωνστάντιος Β' (337–361) εἰσήγαγε τὴν προτομὴ σὲ ἀπόδοση τριῶν τετάρτων στοὺς μεταγενέστερους σόλιδούς του, καὶ, παρόλο ποὺ ἡ τάση αὐτὴ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ συντηρητικοὺς διαδόχους του, οἱ κατὰ κρόταφο προτομὲς τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα εἶναι σχεδὸν ἄψυχες καὶ πανομοιότυπες. Τὸ 395 ὁ Ἀρκάδιος (383–408) ἐπανεισήγαγε τὴν προτομὴ σὲ τρία τέταρτα στὸ σόλιδό του (εἰκ. 47). Αὐτὴ ἡ εἰκονογραφικὴ ἐπιλογὴ κυριάρχησε στὴ νομισματοκοπία τῆς Ἀνατολῆς σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰώνα, παρόλο ποὺ οἱ κατὰ κρόταφο προτομὲς συνέχισαν νὰ χαράσσονται στὴ Δύση, ἐνῶ στὴν Ἀνατολὴ διατηρήθηκαν στὶς ἀπεικονίσεις αὐτοκρατειρῶν καὶ στὶς χαμηλότερες



45 Διοκλητιανός. Ἐλληποβαρῆς χρυσὸς aureus, ἐμπροσθότυπος· 3,65 γρ. Στὸν ὀπισθότυπο ὄφθιμα μορφὴ τοῦ Δία (Jupiter).



46 Λικίνιος. Χρυσὸς aureus, ἐμπροσθότυπος· 5,28 γρ. Ἐκδόση τῆς Νικομήδειας. Στὸν ὀπισθότυπο καθίμενη μορφὴ τοῦ Δία (Jupiter).



47 Ἀρκάδιος. Χρυσὸς σόλιδος, ἐμπροσθότυπος. Ἐκδόθηκε μετὰ τὸ 395· 4,44 γρ. Στὸν ὀπισθότυπο ἔνθονη προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινούπολης.

ύποδιαιρέσεις τοῦ χρυσοῦ νομίσματος, καθώς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἀργυρές καὶ χάλκινες κοπές. Τὸ 539 ὁ Ἰουστινιανὸς Α' υἱόθετησε τὴν ἀπόλυτα μετωπικὴ αὐτοκρατορικὴ προτομὴ στὸ σόλιδο καὶ ἐπεξέτεινε τὴν χρήση τῆς καὶ στὰ χάλκινα νομίσματα μεγαλύτερης ἀξίας (βλ. εἰκ. 35). Τὸ 720 ἡ εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα ἔξαφανίζεται ἐντελῶς ἀπὸ τὶς ἀργυρές κοπές καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ πολύστιχη ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα (βλ. εἰκ. 20).

Ἐως καὶ τὸν 11ο αἰώνα ὁ συνήθης εἰκονιστικὸς τύπος τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἡ κατὰ μέτωπο προτομὴ ἀργύτερα ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ ἡ ὄρθια μορφή, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν Χριστὸν ἢ ἀπὸ ἄγιο (βλ. εἰκ. 17). Ἡ ἀλλαγὴ δὲν ἦταν, ὡστόσο, οὕτε πρωτόγνωρη οὕτε τελεσίδικη: ὅρθιες μορφὲς εἶχαν ἐμφανιστεῖ καὶ παλαιότερα, γιὰ παράδειγμα στὰ περισσότερα νομίσματα τοῦ Ἡράκλειου, ἐνῶ οἱ προτομὲς ἐπανέρχονται τὸν τελευταῖο αἰώνα τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ καθήμενες μορφὲς εἶναι σπάνιες καὶ τὶς περισσότερες φορὲς πρόκειται γιὰ ζεύγη αὐτοκρατόρων. Ἀκόμη πιὸ σπάνιες εἶναι οἱ ἀπεικονίσεις ἔφιππων αὐτοκρατόρων, ὅπως γιὰ παράδειγμα σὲ δρισμένες κοπές τοῦ Ἰωάννη Ε' (1341–1391) καὶ τοῦ Μανουὴλ Β' (1391–1425), ἡ γονυπετῶν ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ, ὅπως σὲ ὑπέρπυρα τοῦ Ἀνδρόνικου Β' (βλ. εἰκ. 18).

Οἱ λόγοι τῆς ἀπὸ κοινοῦ ἀπεικόνισης περισσότερων τοῦ ἐνὸς αὐτοκρατόρων στὸ ἴδιο νόμισμα ἦταν στὴν οὐσίᾳ προπαγανδιστικοί: ὁ ἡγεμόνας ἐπιθυμοῦσε νὰ καταστήσει οἰκεῖο στοὺς ὑπηκόους του τὸ ὄνομα καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπιδόξου διαδόχου. Τὸν 4ο αἰώνα μποροῦσαν νὰ ἐκδίδονται νομίσματα μόνο στὸ ὄνομα ἐνὸς νεότερου συναυτοκράτορα,

ἀλλὰ τὸν 6ο αἰώνα, ποὺ οἱ αὐτοκράτορες ἦταν ἄκληροι καὶ ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας ἀποτελοῦσε ἔξαίρεση, υἱοθετήθηκε ἡ ἀπεικόνιση δύο αὐτοκρατόρων καθήμενων ἢ ὄρθῶν πλάι πλάι, ὅπως στοὺς σόλιδους ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ διάρκεια τῆς τετράμηνης συμβασιλείας τοῦ Ἰουστίνου Α' μὲ τὸν ἀνιψιό του Ἰουστινιανὸν Α' (1 Ἀπριλίου – 1 Αὐγούστου 527· εἰκ. 48). Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸν 7ο αἰώνα, μὲ τὸν Ἡράκλειο νὰ ἀπεικονίζεται ἀρχικὰ μαζὶ μὲ τὸν μεγαλύτερο γιό του Ἡράκλειο Κωνσταντίνο (613–632), καὶ ἀργύτερα μὲ τὸν δευτερότοκο γιό του Ἡράκλωνα (632–641), ἐνῶ ὁ Κώνστας Β' ἀπεικονίζεται ἀρχικὰ μαζὶ μὲ τὸν μεγαλύτερο γιό του Κωνσταντίνο Δ' καὶ στὴ συνέχεια μὲ τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ τελευταίου, τὸν Τιβέριο καὶ τὸν Ἡράκλειο (βλ. εἰκ. 8). Ἀπὸ τὸν 8ο ὥς τὸν 10ο αἰώνα ἡ ἀπεικόνιση δύο αὐτοκρατόρων ἔγινε κοινὸς τόπος, ἀλλὰ τὸν 11ο αἰώνα ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας ἀτόνησε, γιὰ νὰ ἐπανεμφανιστεῖ μόνο τὸν 14ο αἰώνα.

Ἡ ἀπεικόνιση ὅμαδας αὐτοκρατόρων στὰ νομίσματα ἀκολουθοῦσε ἐνα ἀρκετὰ αὐτηρὸ πρωτόκολλο. “Οταν ἀπεικονίζονται μόνο δύο μορφές, ὁ πρεσβύτερος τοποθετεῖται στὰ ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ (βλ. εἰκ. 19).” “Οταν εἶναι τρεῖς, ὁ πρεσβύτερος ἐμφανίζεται στὸ κέντρο, ὁ ἀμέσως νεότερός του δεξιὰ καὶ ὁ τρίτος σὲ ἡλικία ἀριστερὰ (βλ. εἰκ. 8).” Ἡ σχέση τοῦ πρεσβύτερου μὲ τὸν νεότερο συνήθως τονίζεται ἀφενὸς μὲ τὴ διαφοροποίηση τοῦ μεγέθους τῶν μορφῶν – καὶ αὐτὸ ἦταν φυσικό, ἀφοῦ ὁ νεότερος αὐτοκράτορας πρωτεικονίζεται ὅταν εἶναι παιδί – καὶ ἀφετέρου μὲ κάποιες φαινομενικὰ ἀσήμαντες λεπτομέρειες στὸ σχέδιο. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν οἱ δύο αὐτοκράτορες κρατοῦν τὸ κοντάρι μεγάλου σταυροῦ ἢ λαβάρου, τὸ χέρι τοῦ πρεσβύ-



48 Ἰουστίνος Α' μὲ τὸν Ἰουστινιανὸν Α'. Χρυσὸς σόλιδος, ἐμπροσθότυπος. 4,40 γρ. Στὸν διπλότυπο ἀγγελος κατενώπιον.



[2:1]

49 Θεοδώρα.
Χρυσός τεταρτηρός,
διποσθότυπος· 3,87 γρ.
Στὸν ἐμπροσθότυπο
προτομὴ τοῦ Χριστοῦ.

τερου βρίσκεται συνήθως ψηλότερα ἀπὸ τοῦ νεότερου (βλ. εἰκ. 13). Κατ’ ἔξαίρεση μόνο, ἐὰν ἔνας πρεσβύτερος αὐτοκράτορας ἥθελε νὰ ἀποδώσει ἴδιαιτερη τιμὴ στὸν νεότερο συναυτοκράτορα (γιὰ παράδειγμα, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς στέψης τοῦ τελευταίου), ἥταν δυνατὸν νὰ τοῦ παραχωρήσει τὴν πιὸ διακεκριμένη θέση. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, ἥταν ἔξολοκλήρου στὴν κρίση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ ἐπιλέξει νὰ ἀπεικονίσει ἡ ὄχι τὸν συναυτοκράτορα στὰ νομίσματα. Πολλοὶ δὲν τὸ ἐπρατταν, ἢ περιορίζονταν στὴν ἀπεικόνιση ἑνὸς συναυτοκράτορα μόνο στὶς ἀναμνηστικές κοπές που ἐκδίδονταν μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς στέψης του.

Τὸ πῆραν δύο ὁμάδες «βασιλικῶν προσώπων» ποὺ δὲν ἐνέπιπταν στὴν κατηγορία τῶν ἐν δυνάμει διαδόχων. Στὴν πρώτη ἀνήκουν οἱ αὐτοκράτειρες. Ὁρισμένες, ὅπως ἡ Εἰρήνη (797–802) καὶ ἡ Θεοδώρα (1055–1056), ἀσκησαν καὶ τυπικὰ οἱ ἕδιες τὴν διακυβέρνηση καὶ ἔξεδωσαν δικά τους νομίσματα (εἰκ. 49). "Αλλες πάλι ἐμφανίζονται σὲ νομίσματα ὡς ἐπίτροποι τῶν ἀνήλικων γιῶν τους (ὅπως ἡ Ζωὴ γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Ζ') ἢ ἐπειδὴ κατεῖχαν οὐσιαστικὰ οἱ ἕδιες τὸ ὑπατο ἀξιώμα (ὅπως ἡ Σοφία ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ψυχικὰ ἀσθενοῦς συζύγου της Ἰουστίνου Β'), ἢ ἀπλῶς ἐπειδὴ εἶχαν φέρει στὴ ζωὴ ἔναν διάδοχο καὶ οἱ σύζυγοί τους ἥθελαν νὰ τὶς τιμήσουν (ὅπως ἡ Μαρτίνα σὲ κάποιο διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου). Ωστόσο, οὔτε ἡ Σοφία οὔτε ἡ Μαρτίνα ἀπεικονίστηκαν ποτὲ στὰ πιὸ σημαντικὰ νομίσματα, τὰ χρυσά. Ἐξάλλου, ἡ ἀντιδημοτικότητα τῆς Μαρτίνας προκάλεσε τὸν ἀποκλεισμό της ἀπὸ τὶς ὕστερες κοπές τοῦ Ἡρακλείου, καὶ τελικὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ γενικότερη ἀντίδραση στὴν ἀπεικόνιση αὐτοκρατειρῶν στὰ νομίσματα.



50 Ἰωάννης Ε'. Υπέροπνο
ἀπὸ ἔξαιρετικὰ νοθευμένο
χρυσό· 4 γρ. Στὸν
ἐμπροσθότυπο μιὰ ὄρθια
μορφή, ἡ Ἀννα, καὶ μιὰ
μικρότερη, ὡς Ἰωάννης Ε'.
Στὸν διποσθότυπο δ
(ἀποθανὼν) Ἀνδρόνικος Γ',
γονικλινῆς ἐνώπιον τοῦ
Χριστοῦ.

Ἡ δεύτερη ὁμάδα «βασιλικῶν προσώπων» ἀφορᾶ τοὺς προπάτορες· ἡ παρουσία τους περιορίζεται σὲ κάποιες ἐκδόσεις αὐτοκρατόρων ποὺ ἀνήκουν στὶς δυναστεῖες τῶν Ἰσαύρων καὶ τοῦ Ἀμορίου, τὸν 8ο καὶ τὸν 9ο αἰώνα (βλ. εἰκ. 10). Ο Κωνσταντίνος Ε' πρῶτος ἀπεικόνισε τὴν προτομὴ τοῦ πατέρα του Λέοντα Γ' στὸν ὄπισθιτο ποὺ νομισμάτων του. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια πιθανῶς ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χρῆστες εἶχαν συνηθίσει, τὶς προηγούμενες δεκαετίες, νὰ βλέπουν δύο αὐτοκράτορες στὰ νομίσματα, καὶ ἐν μέρει στὸ ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Κωνσταντίνου ἵσως εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν Ἰσλαμικὴ πρακτικὴ νὰ παρατίθεται δίπλα στὸ προσωπικὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο. Ωστόσο, ἡ τάση νὰ ἀπεικονίζονται προπάτορες προκάλεσε μὲ τὴ σειρά της τὸ ἀναπόφευκτο πρόβλημα τῆς συσσώρευσης πολλῶν μορφῶν στὸ νόμισμα, καθὼς καὶ τὴ δυσκολία τοῦ συνδυασμοῦ τῶν αὐτοκρατορικῶν μορφῶν μὲ τὰ δηλωτικὰ τῆς ἀξίας στὴν περίπτωση τῶν χάλκινων ἐκδόσεων. Συνεπῶς, δὲν ἐκπλήσσει τὸ ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ ἔξελιπε στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 780 καὶ ἀναβίωσε μόνο μία φορὰ ἀργότερα, στὰ χρόνια τῆς Ἀννας τῆς Σαβοΐας, ὅταν ἥταν ἐπίτροπος τοῦ ἀνήλικου γιοῦ της Ἰωάννη (εἰκ. 50).

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐνδυμάτων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν πρώιμο 7ο αἰώνα ὁ αὐτοκράτορας ἀπεικονίζεται σχεδὸν συστηματικὰ μὲ στρατιωτικὴ ἔξαρτυση, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἀποτελοῦσε ἐγγενές χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα (βλ. εἰκ. 4). Τὸν 7ο αἰώνα ὁ εἰκονογραφικὸς αὐτὸς τύπος ἀρχίζει νὰ ὑποχωρεῖ, γιὰ νὰ ἔξαφανιστεῖ ἐντελῶς στὰ χρόνια τῶν Ἰσαύρων, καὶ ἔξακολουθεῖ νὰ μὴ χρησιμοποιεῖται τοὺς ἐπόμενους τρεῖς αἰῶνες.



51 Ἰσαάκιος Α' (1057-1059). Χρυσὸς ἰστάμενο, ὀπισθότυπος· 4,37 γρ.
Στὸν ἐμπροσθότυπο
ἔνθρονος Χριστός.



52 Τιβέριος Β'. Χάλκινος
φόλλης, ἐμπροσθότυπος·
17,18 γρ. Ὁ ὀπισθότυπος
φέρει δηλωτικὸ τῆς ἀξίας
τοῦ νομίσματος καὶ τὴ
χρονολογία: ἔτος 5.
Ἐπειδὴ τὰ ἔτη βασιλείας
τοῦ Τιβέριου ἔκεινον ἀπὸ
τὴν ἀναγρένευσή του ὡς
καισαρα, τὸν Δεκέμβριο τοῦ
574, τὸ πέμπτο ἔτος τῆς
βασιλείας τοῦ ἦταν τὸ 579.

Τὸν 11ο αἰώνα ἀναβιώνει, μόνο ποὺ τώρα δὲ αὐτοκράτορας ἀπεικονίζεται συνήθως ὄρθιος καὶ δύπλισμένος μὲ ξίφος (εἰκ. 51), ἐνῶ σὲ παλαιότερες ἀπεικονίσεις κρατοῦσε συνήθως ἀκόντιο. Οἱ δύο τύποι τῆς πολιτικῆς ἐνδυμασίας ποὺ ἐπικράτησαν μεταξὺ 7ου καὶ 11ου αἰώνα ἥταν ἡ χλαμύδα (βλ. εἰκ. 8) –ένας μακρὺς πορφυρὸς μανδύας στερεωμένος στὸν δεξιὸ ὄμοι μὲ πόρπη καὶ διακοσμημένος μὲ ἔνα ὄρθογώνιο κομμάτι οὐφάσματος, γνωστὸ ὡς ταβλίον– καὶ ὁ λωρδος, τὸ παραδοσιακὸ ὑπατικὸ ἐνδύματα. Ο λῶρος ἔξελιχθηκε σὲ πολυτελὴ διάλιθη ταινίᾳ καὶ τελικὰ σὲ ἐνδύματα μὲ μακριὰ ἀπόληξη, ποὺ τυλιγόταν γύρω ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ σώματος καὶ κρεμόταν ἀπὸ τὸν προτεταμένο ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ αὐτοκράτορα (βλ. εἰκ. 9). Αὐτὸ τὸ ἐνδύματα φοροῦσε ὁ αὐτοκράτορας στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, ἵσως ἐπειδὴ ἡ μακριὰ ταινία, τυλιγμένη γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα του, σὰν κυματιστὴ σινδόνη, παρέπεμπε στὸν νεκρὸ καὶ ἀναστημένο Χριστό.

Τὰ αὐτοκρατορικὰ διάσημα περιλάμβαναν τὴ σταυροφόρο σφαίρα, ποὺ συμβόλιζε τὴν οὐράνια προέλευση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἔξουσίας, καὶ τὴ μάππα, ἓνα μαντίλι ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ σημάνει τὴν ἔναρξη τῶν ἀγώνων. Ἡ μάππα ἥταν ἀρχικὰ ὑπατικὸ ἐμβλημα, ἀλλὰ αργότερα πῆρε τὴ μορφὴ εὐληταρίου, καὶ ἔγινε τελικὰ ἓνα μικρὸ κυλινδρικὸ ἀντικείμενο μὲ διάλιθες ἀπολήξεις, γνωστὸ ὡς ἀκακία (βλ. εἰκ. 56). Ἐνα ἀκόμη ὑπατικὸ ἐμβλημα ἥταν τὸ ἐλεφάντινο σκῆπτρο ποὺ ἐπιστεφόταν ἀπὸ ἀετό, γνωστὸ ὡς scipio· τὸ κρατοῦν συχνὰ οἱ αὐτοκράτορες στὰ νομίσματά τους μεταξὺ 4ου καὶ 6ου αἰώνα (εἰκ. 52), καὶ ἐμφανίζεται γιὰ τελευταία φορὰ στὰ νομίσματα τοῦ Φιλιππικοῦ (711-713). Ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα καὶ ἔξῆς τὰ ἐπι-

μήκη σκῆπτρα συνήθως παίρνουν τὴ μορφὴ εἴτε σταυροῦ, ἀπλοῦ ἢ διακοσμημένου, εἴτε λαβάρου (βλ. εἰκ. 16), δηλαδὴ σκῆπτρου μὲ ὄρθιογώνια ἀπόληξη ποὺ ἔφερε πλούσια διακόσμηση ἢ ἐγγεγραμμένο χριστόγραμμα (συχνὰ ὑπὸ μορφὴ ἑνὸς ἀπλοῦ X ἢ ἑνὸς φιλοκεπχ), τὸ ὅποιο προερχόταν ἀπὸ τὸ ἐμβλημα τῆς ρωμαϊκῆς λεγεώνας. Τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα, ὅταν δὲν ἀπεικονίζεται ὡς ἀπλὸ διάδημα, φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ πενδίλια ποὺ κρέμονται στὶς δύο πλευρὲς τοῦ κεφαλοῦ (βλ. εἰκ. 12). Τὸ στέμμα τῆς αὐτοκράτειρας συνήθως ἔχει μακρύτερα πενδίλια, καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὸ στέμμα τοῦ συζύγου της ἀπὸ τὴ στεφάνη μὲ δξυκόρυφα τριγωνικὰ πλακίδια ἢ αἰχμηρὲς ἀπολήξεις (βλ. εἰκ. 49).

Τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν αὐτοκρατόρων στὰ νομίσματα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰώνα Ἐμφανίζονται ἐκ νέου στὰ χρόνια τοῦ Φωκᾶ, δὲ ὅποιος ἀπεικονίζεται στὰ νομίσματά του μὲ ἀτημέλητους βοστρύχους καὶ ἀπεριποίητη γενειάδα, χαρακτηριστικὰ ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἓνα χάλκινο σταθμίο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 53, 54). Τὰ



[2:1]



53 Φωκᾶς. Χρυσὸς
σόλιδος, ἐμπροσθότυπος·
4,38 γρ. Στὸν ὀπισθότυπο
ἄγγελος κατενώπιον.

54 Χάλκινο σταθμίο
ρωμαϊκοῦ ζυγοῦ τοῦ
αὐτοκράτορα Φωκᾶ.
Βρετανικὸ Μουσεῖο.
[© The Trustees of
the British Museum]



55 Ἰουστινιανὸς Β'. Χρυσός
σόλιδος, ἐμπροσθότυπος· 4,49
γρ. Στὸν ὀπισθότυπο σταυρὸς
πάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση.



56 Λεόντιος. Χρυσὸς σόλιδος,
ἐμπροσθότυπος· 4,31 γρ. Στὸν
ἀπισθότυπο σταυρὸς πάνω σὲ
βαθμιδωτὴ βάση.



57 Κωνσταντίνος Ζ'.
"Ανω τμῆμα τοῦ
ἀριστεροῦ φύλλου
ἔλεφάντινον τριπτύχον.
Ντάμπαρτον Ὀονκς.

πορτρέτα τοῦ Ἡρακλείου σὲ μεγάλη ἡλικία, καθὼς καὶ τοῦ ἐγγονοῦ του Κώνσταντος Β' (βλ. εἰκ. 8), εἶναι χαρακτηρι-
στικὰ γιὰ τὶς πολὺ πλούσιες γενειάδες τους.¹ Εντονα στοι-
χεῖα προσωπογραφίας παρατηροῦνται στὰ νομίσματα τοῦ
ὕστερου 7ου αἰώνα, ὅταν στὸ αὐτοκρατορικὸ νομισματοκο-
πεῖο ὑπηρετοῦσε ἔνας χαρισματικὸς χαράκτης, ποὺ φιλο-
τέχνησε μὲ μοναδικὸ τρόπο τὸ λεπτὸ μουστάκι του Κων-
σταντίνου Δ', τὰ νεανικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ
Β' (εἰκ. 55) καὶ τὸ παχούλὸ γενειοφόρο πρόσωπο του Λε-
όντιου (695–698· εἰκ. 56).² Ή ἀπόδοση τῶν προσωπογρα-
φικῶν στοιχείων ἐγκαταλείφθηκε καὶ πάλι στὰ χρόνια τῶν
αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων καὶ τοῦ Ἀμο-
ρίου, ἐποχὴς κατὰ τὶς ὁποῖες τὰ πρόσωπα ἀπεικονίζονται
μὲ καθαρὰ γραμμικὸ τρόπο (βλ. εἰκ. 10). Στὰ χρόνια τῶν
Μακεδόνων ἐξακολουθεῖ νὰ κυριαρχεῖ ἡ ἵδια τεχνοτροπία,
ὑπάρχουν ὡστόσο σποραδικὲς κοπὲς ποὺ δείχνουν σαφή
πρόθεση νὰ ἀποδοθοῦν τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστι-



58 Κωνσταντίνος Η'.
Χρυσόδι ιστάμενο,
δύπισθότυπος· 4,41 γρ.
Στὸν ἐμπροσθότυπο
ἔνθρονος Χοιστός.

καὶ τοῦ Λέοντα Σ', τοῦ Ρωμανοῦ Α' (920–944), τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' (βλ. εἰκ. 12) καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Β' (959–963). Μεγαλύτερες καὶ πιὸ ἐντυπωσιακὲς παραλλαγὲς αὐτῶν τῶν πορτρέτων ἀπαντῶνται σὲ αὐτοκρατορικὲς σφραγίδες καὶ σὲ ἐλεφαντουργήματα (εἰκ. 57).

Ἐξατομικευμένα χαρακτηριστικά συνεχίζουν νὰ ἐμφανίζονται σὲ κάποια νομίσματα τοῦ ΙΙου αἰώνα, ὅπως γιὰ παράδειγμα τοῦ Κωνσταντίνου Η' (εἰκ. 58), τοῦ ὁποίου ἡ γενειάδα, πλούσια στὶς παρειὲς καὶ χτενισμένη πρὸς τὰ μπρός γιὰ νὰ κρύψει τὴν ἀπουσία τριχωτοῦ στὸ πιγούνι, θυμιζεῖ ἔντονα τὴν περιγραφὴ τοῦ Ψελλοῦ γιὰ τὸ γένι τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Βασιλείου Β'. Κατὰ κανόνα, ὅμως, αὐτὰ τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικά ἀπουσιάζουν. Στὸ σπάνιο ἰστάμενο τῆς Ζωῆς καὶ τῆς Θεοδώρας (1042· εἰκ. 59), καμιὰ ἀπὸ τὶς δύο αὐτοκράτειρες δὲν ἐμφανίζεται μὲ διακριτὰ χαρακτηριστικά, παρόλο ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Ψελλὸ ὅτι οἱ δύο ἀδελφὲς διέφεραν πολὺ μεταξύ τους, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ συμ-



59 Ζωή καὶ Θεοδώρα.
Χρυσός ιστάμενος,
διπισθότυπος: 4,41 γρ.
Στὸν ἐμπροσθότυπο
προτομὴ τῆς Θεοτόκου.

[2:1]

περιφορὰ ἀλλὰ καὶ φυσιογνωμικά. Τὸν 12ο αἰώνα τὰ νομίσματα τοῦ Ἀνδρόνικου Α' τὸν παριστάνουν μὲν μακρὺ διχαλωτὸ γένι, γνώρισμα ποὺ ἀναφέρεται στὶς πηγές· τέτοιου εἴδους γενειάδες ἔγιναν ἀργότερα τοῦ συρμοῦ καὶ ἀπαντῶνται στὰ νομίσματα ἀρκετῶν διαδόχων του. Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν τελευταίων Παλαιολόγων αὐτοκρατόρων μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν μόνο ὡς γκροτέσκες (βλ. εἰκ. 27, 28).

Θρησκευτικὲς παραστάσεις

Στὰ πρώιμα νομίσματα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὑπῆρχε μεγάλη ποικιλία θρησκευτικῶν θεμάτων, μὲ πολὺ γνωστὲς παγανιστικὲς θεότητες ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἀλληγορικὲς προσωποποιήσεις ἐπαρχιῶν ἢ πόλεων (ὅπως ἡ Britannia [= Βρετανία]) ἢ προσωποποιήσεις ποὺ κοινοποιοῦν στόχους τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς (ὅπως ἡ Concordia [= Όμονοια]). Μὲ τὴν υἱοθέτηση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τὸν 4ο αἰώνα, ὅλες αὗτες οἱ



60 Ἰουστίνος Β'.
Χρυσὸς σόλιδος,
διπισθότυπος: 4,33 γρ.
Στὸν ἐμπροσθότυπο
προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα
κατενώπιον.

μορφὲς ἐξαφανίστηκαν, μὲ ἐξαίρεση τὶς προσωποποιήσεις τῆς Ρώμης καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, τῶν ὁποίων ὁ ἀλληγορικὸς χαρακτήρας ἦταν αὐταπόδεικτος, καὶ τὴ Νίκη, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ ἐγκαταλειφθεῖ εὔκολα ἐπειδὴ ἐνσάρκωντο τόσο πολλὲς ἐλπίδες καὶ ἐπιθυμίες. Ἡ Ρώμη –ποὺ συνήθως ἀπεικονίζεται καθήμενη, φορώντας κράνος– καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη –ποὺ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴ Ρώμη, καθὼς πατάει μὲ τὸ ἕνα πόδι στὴν πλάγη ἐνὸς πλοίου, σύμβολο τῆς ναυτικῆς νίκης τοῦ Κωνσταντίνου ἐπὶ τοῦ Λικίνιου στὸν Ἑλλήσποντο– ἐμφανίζονται συχνὰ στὰ νομίσματα τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰώνα, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ἐγκαταλείπονται. “Οταν ἡ Κωνσταντινούπολη ἐμφανίστηκε γιὰ τελευταία φορὰ στοὺς σόλιδους τοῦ Ἰουστίνου Β' (εἰκ. 60), ἦταν ἥδη τόσο ξένη ὡς εἰκόνα ποὺ μερικοὶ θεώρησαν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Ἀφροδίτη. Ἡ Νίκη εἶχε ἐλαφρῶς μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς. Πανταχοῦ παρούσα στὰ νομίσματα τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰώνα, συνέχισε νὰ ἐμφανίζεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ δου αἰώνα· ἀπεικονίζεται γιὰ τελευταία φορά, σὲ ἐλάσσονα ρόλο, νὰ ἐπιστέψει μιὰ σφαίρα, σὲ νομίσματα ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο, μετὰ τὴ νίκη του ἐπὶ τῶν Περσῶν τὸ 629.

Μὲ δεδομένο τὸν βαρύνοντα ρόλο ποὺ διαδραμάτιζε ἡ θρησκεία στὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν, θὰ περίμενε κανεὶς τὰ παγανιστικὰ εἰκονογραφικὰ θέματα νὰ εἶχαν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ χριστιανικὰ ἀμέσως μετὰ τὴν υἱοθέτηση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Κωνσταντίνο Α'. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δὲν συνέβη, καθὼς ἡ χριστιανικὴ εἰκονογραφία ἐδραιωνόταν ἀργά τὸν 4ο αἰώνα, καὶ οἱ αὐτοκράτορες ὅφειλαν νὰ λαμβάνουν ὑπόψη τους τὴν κοινὴ γνώμη, καὶ κυρίως τὰ αἰσθήματα τοῦ στρατοῦ, ὅπου οἱ χριστιανοὶ ἦταν πιθανό-



[2,5:1]

61 Κωνσταντίνος Α'. Ἀργυρὸ μετάλλιο, ἐμπροσθότυπος· 6,36 γρ. Ἐκδόθηκε τὸ 315, μετὰ τὴν νίκη τοῦ Κωνσταντίνου ἐπὶ τοῦ Μαξεντίου στὴ Μιλβία Γέφυρα (312). Στὸν δύσιθότυπο ὁ αὐτοκράτορας ἀπενθύνεται στὸν στρατιῶτες.

πιὸ εὔγλωττα καὶ λειτουργικὰ θρησκευτικὰ σύμβολα ἦταν τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ (δηλαδὴ τὸ χριστόγραμμα, ποὺ ἴκανοποιοῦσε ἐναὶ ὄρθοδοξο, ἀντιαρειανικὸ αἴτημα) καὶ ὁ σταυρός. Ἡταν ἀπλὰ στὴν ἀπόδοση τοῦ σχεδίου τους καὶ δὲν σκανδάλιζαν τοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Ἀρχικὰ αὐτὰ τὰ σύμβολα ἐμφανίζονται μὲ πολὺ διακριτικὸ τρόπο: τὸ χριστόγραμμα ὡς κόσμημα στὸ κράνος τοῦ Κωνσταντίνου Α' (εἰκ. 61), ἢ, σὲ ἐναλλαγὴ μὲ τὸ σταυρό, ὡς χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς ἔκδοσης στὸν κάμπο. Οἱ 50ς αἰώνας, ὡστόσο, ἥταν ἐποχὴ καθοριστικῶν ἀλλαγῶν στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ, ὅπως εἰναι ἀναμενόμε-

νο, ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἀποτυπώνεται στὴ νομισματοκοπία: ὁ σταυρὸς μέσα σὲ στεφάνη ἔγινε ἐναὶ ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τοῦ τριμίσιου, ἐνῷ ἡ Νίκη ποὺ κρατοῦσε ἐναὶ μακρὺ σταυρὸ ἔγινε ὁ βασικὸς τύπος τοῦ σόλιδου στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸ 420 καὶ ἔξῆς. Οἱ Ιουστίνος Α' (518–527) μεταμόρφωσε τὴ θηλυκοῦ γένους Νίκη –ποὺ ἀπεικονίζοταν σὲ κατατομή, μὲ πλατιὰ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος (βλ. εἰκ. 4)– σὲ ἄγγελο ἀπροσδιόριστου φύλου, κατενώπιον, ἐνῷ ὁ Τιβέριος Β' ἐγκατέλειψε τὸν ἄγγελο, καθιερώνοντας τὸν «κραταιὸ σταυρὸ» (cross potent) πάνω σὲ βαθμίδες ὡς ὀπισθότυπο γιὰ τὸ σόλιδό του (βλ. εἰκ. 5). Αὐτὸς ὁ τύπος σταυροῦ ἔμελλε νὰ κυριαρχήσει σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα. Τὸ 720 ὁ Λέων Γ' μετέφερε τὸ σταυρὸ στὸ μιλιαρήσιο (βλ. εἰκ. 20), τὸ ἀργυρὸ νόμισμα ποὺ μόλις εἶχε καθιερώσει, ἐπειδὴ προτίμησε νὰ νίσθετήσει τὴν προτομὴ τοῦ γιοῦ του καὶ συναυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε' ὡς ὀπισθότυπο στὶς χρυσές του κοπές. Οἱ σταυρὸς παρέμεινε χαρακτηριστικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ μιλιαρήσιου ὡς τὸν 11ο αἰώνα, ὅταν ἀρχισε νὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὶς ἀπεικόνισεις τῆς Θεοτόκου ἢ τοῦ Χριστοῦ. Ωστόσο, ἡ ιστορία ἐπαναλήφθηκε, ἀφοῦ ὁ σταυρὸς μετακινήθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὶς ἀργυρὲς κοπές καὶ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὶς χάλκινες, ὅπου καὶ ἔγινε σχεδὸν κοινὸς τόπος, μεταξὺ 11ου καὶ 13ου αἰώνα.

Οἱ πρωιμότερες καὶ σημαντικότερες ἀπεικονίσεις θείου προσώπου στὰ βυζαντινὰ νομίσματα εἰναι τοῦ Χριστοῦ. Δύο ἀρκετὰ διαφορετικὲς προτομὲς τοῦ Χριστοῦ εἰσήχθησαν διαδοχικὰ ἀπὸ τὸν Ιουστίνιανὸ Β' (685–695, 705–711): ἡ πρώτη, μιὰ μεγαλόπρεπη γενειοφόρος μορφὴ, ἢ ὅποια πιθανῶς ἔλκει τὴν καταγωγὴ της ἀπὸ τὸν Δία τοῦ Φειδία,



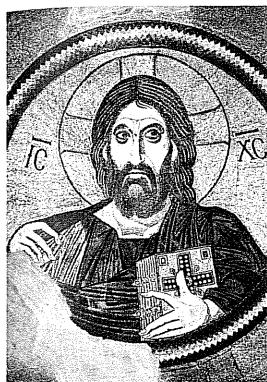
62 Ιουστινιανός Β'.
Χρυσός σόλιδος,
έμπροσθότυπος· 4,27 γρ.
Στὸν ὀπισθότυπο προτομὴ^{τοῦ αὐτοκράτορα.}



63 Μανουὴλ Α'. Χρυσὸς
ὑπέρπυρο, έμπροσθότυπος·
4,28 γρ. Στὸν ὀπισθότυπο δ'
αὐτοκράτορας, δρυιος.

τόνιζε τὴν θεϊκή του φύση (βλ. εἰκ. 9). ἡ ἄλλη, μιὰ νεανικὴ κεφαλὴ ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ στεφάνη μὲ πυκνοὺς βοστρύχους, ἔνας τύπος πορτρέτου ποὺ παρέπεμπε στὴν ἀνθρώπινη φύση του καὶ θεωροῦνταν πιὸ «ἀληθινός», πιστεύεται ὅτι εἶναι συριακῆς προέλευσης (εἰκ. 62). Ἡ δεύτερη παραλλαγὴ δὲν ξαναεμφανίστηκε ποτέ· μόνο μιὰ προτομὴ τοῦ θείου βρέφους (Χριστὸς Ἐμμανουὴλ) εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Α' (1143–1180· εἰκ. 63) γιὰ νὰ τονίσει τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματός του, καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ πολλοὺς διαδόχους του. Όστόσο, ἡ πρώτη παραλλαγὴ, σὲ λιγότερο ἐπεξεργασμένη μορφή, ἀναβίωσε ἐπὶ Μιχαὴλ Γ', ἐνάμιση αἰώνα ἀργότερα (βλ. εἰκ. 11). Ὁ Βασίλειος Α' (867–886) τὴν ἀντικατέστησε τὸ 867 μὲ παράσταση τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ (εἰκ. 64), καὶ ἔκτοτε οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ γίνονται μόνιμο χαρακτηριστικὸ τῆς νομισματοκοπίας. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους προέρχονται ἀπὸ πολὺ γνωστὲς εἰκόνες τῆς πρωτεύουσας. Ὁ πρωιμότερος ἐνθρόνος Χριστὸς πιθανῶς ἀναπαρῆγε τὴ μορφὴ ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας πάνω ἀπὸ τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο στὸν Χρυσοτρίκλινο τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ποὺ ἀρχικὰ τοποθετήθηκε ἐπὶ Ίουστίνου Β' καὶ ἀποκαταστάθηκε μεταξὺ 856–866, ἐνῶ ἡ προτομὴ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (βλ. εἰκ. 13) χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ στὰ μεταεικονομαχικὰ χρόνια γιὰ νὰ διακοσμήσει τὸν τρούλο τῶν βυζαντινῶν ναῶν (εἰκ. 65). Σὲ κάθε εἰκονογραφικὸ τύπο, καὶ ἴδιως στὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα καὶ στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ παρακολουθήσει στενὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων καὶ ἀντιλήψεων.

Δεύτερη σὲ σημασία θέση, μετὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ



[2:1]

65 Ἀριστερά: Καθολικὸ μονῆς Δαφνίου. Προτομὴ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα στὸν τρούλο, ψηφιδωτό, περ. 1100. Δεξιά: Βλ. εἰκ. 13.



64 Βασίλειος Α'. Χρυσὸς
σόλιδος, έμπροσθότυπος·
4,46 γρ. Στὸν ὀπισθότυπο
προτομὲς κατενάπιον τοῦ
Βασιλείου Α' καὶ τοῦ
μεγαλύτερον γιοῦ του
Κωνσταντίνου.



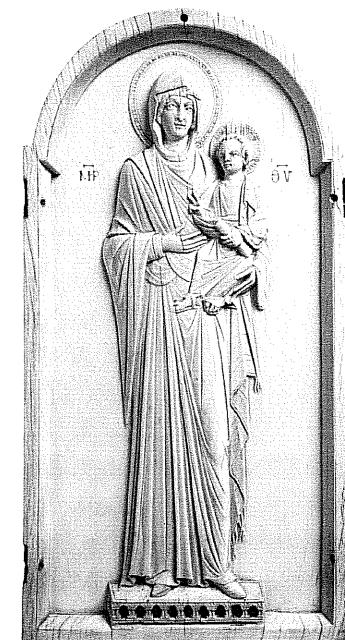
[2:1]

66 Ρωμανὸς Γ'. Ἀργυρὸς μιλιαρήσιο, ἐμπροσθότυπο· 2,44 γρ. (φθαρμένο). Στὸν ὀπισθότυπο ὁ αὐτοκράτορας, ὅρθιος. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἐμπροσθότυπο καὶ ἀναφέρει: «Παρθένε σοὶ πολύναινε / δεσμῆπικε πάντα κατοδοθοῖ».

Οἱ ἄγιοι ἐμφανίζονται στὰ νομίσματα ἀρχικὰ τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αἰώνα, ἀλλὰ καθιερώνονται ὡς νομισματικοὶ τύποι ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἔξης. Πρόκειται κυρίως γιὰ στρατιωτικοὺς ἄγιους, μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, ὁ ἄγιος Δημήτριος (βλ. εἰκ. 44), ὁ ἄγιος Γεώργιος (βλ. εἰκ. 17), ὁ ἄγιος Θεόδωρος καὶ ὁ ἄγιοποιημένος αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος. Τὸν 13ο αἰώνα ἐμφανίζονται καὶ ἄλλοι ἄγιοι, κυρίως ὁ Νικόλαος καὶ ὁ Τρύφων, οἱ ὄποιοι ὅμως ποτὲ δὲν ἀπέκτησαν τὴν ἴδια δημοτικότητα, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀπεικονίσεις τῶν σεραφεὶμ καὶ τῶν χερουβείμ, ποὺ ἐμφανίστηκαν στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας καὶ κατὰ τὴν παλαιολόγεια ἐποχή. Συνήθως δὲν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς ἐνὸς συγκεκριμένου ἄγιου. Ωστόσο, ὁ ἄγιος Δημήτριος λατρευόταν ἴδιαίτερα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὁ ἄγιος Τρύφων στὴ Νίκαια, ἐνῶ κάποιοι αὐτοκράτορες ἔδει-

ξαν προτίμηση στοὺς ἀγίους τῶν ὅποιων ἔφεραν τὸ ὄνομα. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ παριστάνεται στὰ ὑπέρπυρα τοῦ Μιχαὴλ Η' νὰ παρουσιάζει τὸν αὐτοκράτορα ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ· ἔνα ἀσσάριο τοῦ Ἀνδρόνικου Β' φέρει στὸν ἐμπροσθότυπο τὸν ὄχι καὶ τόσο γνωστὸ ἄγιο Ἀνδρόνικο, ἐνῶ δύο σπάνια νομίσματα τοῦ Ἰωάννη Ε' ἀπεικονίζουν τὸν Ἰωάννη Βαπτιστὴ τὸν Πρόδρομο.

Συχνὰ ὁ Χριστός, ἡ Θεοτόκος ἢ κάποιος ἄγιος ἀπεικονίζονται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ Θεοτόκος εἴτε τὸν εὐλογεῖ εἴτε κρατάει μαζί του μακρὺ σταυρὸν ἢ λάβαρο. Οἱ στρατιωτικοὶ ἄγιοι ἄλλοτε ἀπεικονίζονται μὲ παρόμοιο τρόπο (βλ. εἰκ. 17) καὶ ἄλλοτε τοῦ ἐγχειρίζουν ξίφος ἢ καὶ κάποιο ἄλλο σύμβολο ἔξουσίας (εἰκ. 68). "Οταν ἡ Θεοτόκος ἐμφανίζεται νὰ ἀγγίζει τὸ κεφάλι τοῦ αὐτοκράτορα (εἰκ. 69), πιστεύεται συνήθως ὅτι τὸν στέφει, ἀλλὰ ἡ κίνηση δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ κίνηση εὐλογίας· ὁ αὐτοκράτορας ὀφείλει τὸ στέμμα του στὸν Χριστό, καὶ ἐνίστε τὸ Χέρι τοῦ Θεοῦ ἢ ἔνα αἰωρούμενο στέμμα ἐμφανίζεται πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του (βλ. εἰκ. 13). Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου ἢ ἐνὸς ἄγιου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν αὐτοκράτορα ἔθετε ἔνα λεπτὸ ζήτημα πρωτοκόλλου, ἀφοῦ θὰ περίμενε κανεὶς ἡ θεία μορφὴ νὰ παίρνει τὴ θέση τοῦ τιμώμενου προσώπου, ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν θεατή. Ἡ Θεοτόκος δοντως τοποθετεῖται σὲ αὐτὴ τὴ θέση στὸ πρωιμότερο νόμισμα ὅπου ἐμφανίζεται μὲ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνα χρυσὸ νόμισμα τοῦ Νικηφόρου Β'



67 Ἐλεφάντινη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας. Οὐτρέχητη Ἀρχιεπισκοπικὸ Μουσεῖο. Μέσα 10ον αι.



68 Ἀλέξιος Α'. Νοθευμένο τραχὺ νόμισμα, δύποσθότυπο. 3,65 γρ. Ἐκδοση τῆς Θεσσαλονίκης, 1081–1092. Στὸν ἐμπροσθότυπο προτομὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπιγραφὲς

Χαρακτηριστικὸ τῶν νομισματικῶν ἐπιγραφῶν σὲ πολλὲς περιόδους εἶναι ὁ ἀκραῖος συντηρητισμός τους, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴ χρήση παραδοσιακῶν τύπων καὶ γλωσσῶν ποὺ δὲν εἶναι πλέον σὲ κοινὴ χρήση. Στὸ Βυζάντιο αὐτὸς ὁ συντηρητισμὸς εἶναι ἐμφανῆς στὴ μεγάλῃ καθυστέρηση μὲ τὴν ὄποια τὰ ἑλληνικὰ ἀντικατέστησαν πλήρως τὰ λατινικὰ



[2:1]

69 Ρωμανὸς Γ'. Χρυσὸς στάμψη, δύποσθότυπο. 4,42 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο ὁ Χριστὸς ἐνθρονοῦς. Ὁ αὐτοκράτορας φοράει λᾶρο ἀπλοποιημένον τύπου.

(ώς γλώσσα καὶ ὡς γραφή), παρόλο ποὺ τὰ δηλωτικὰ τῆς ἀξίας τῶν νομισμάτων ἦταν συνήθως ἔξαρχῆς ἑλληνικὰ γράμματα. Ἡ πρωιμότερη ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ ἐμφανίζεται σὲ νόμισμα εἶναι ἡ φράση ἐν τούτῳ νίκα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε στοὺς πρώτους φόλεις τοῦ Κώνσταντος Β': ἦταν ἡ φράση ποὺ συνόδευε τὸ χριστόγραμμα στὸ ὄραμα τοῦ Κώνσταντίνου πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη στὴ Μιλβία Γέφυρα. Ἡ ἀντικατάσταση τῶν λατινικῶν χαρακτήρων ἀπὸ ἑλληνικοὺς δόλοιληρώθηκε μόλις στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα, καὶ αὐτὸ συνέβη μόνον ὕστερα ἀπὸ μιὰ μακρὰ περίοδο, στὴ διάρκεια τῆς ὄποιας χρησιμοποιοῦνταν καὶ οἱ δύο γλῶσσες ἀδιακρίτως, μὲ τὸ C, γιὰ παράδειγμα, νὰ ποιρνει ἄλλοτε τὴ θέση τοῦ K καὶ ἄλλοτε τὴ θέση τοῦ S.

Οἱ χαρακτηριστικοὶ αὐτοκρατορικοὶ τίτλοι ποὺ ἀναγράφονται στὰ πρώιμα βυζαντινὰ νομίσματα διαμορφώθηκαν στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα, μὲ τὸ DN (Dominus noster: «Κύριος ἡμῶν») νὰ προηγεῖται τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ τὸ PF (pius felix: «εὔσεβης, εὐτυχῆς») ἢ τὸ PP (perpetuus: «αἰώνιος») AVG[ustus] νὰ τὸ ἀκολουθεῖ (βλ. εἰκ. 4). Στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα τὰ γράμματα DN καὶ PFAVG ἔπαψαν πλέον νὰ εἶναι εὐρέως κατανοητά. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα ὁ μὲν πρῶτος τύπος ἐγκαταλείφθηκε, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ PAMVLT (per annos multos: «εἰς πολλὰ ἔτη»), αὐτοκρατορικὴ ἐπευφημία ἡ ὄποια ἔξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται, καὶ αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικό, στὴ λατινική της μορφὴ κατὰ τὶς αὐτοκρατορικὲς τελετές. Ὁ λατινικὸς ὄρος augustus δὲν ἐμφανίζεται πλέον μετὰ τὸν 8ο αἰώνα καὶ ἀντικαταθίσταται στὰ νομίσματα μὲ διάφορους παρόμοιους ἑλληνικοὺς ὄρους, ὅπως δεσπότης, βασιλεὺς (βλ. εἰκ. 20) ἢ αὐτοκράτωρ. Τοὺς ὄρους αὐτοὺς τοὺς



70 Μιχαήλ Σ' (1056-1057).

Αργυρό νόμισμα των 2/3 μιλιαρήσιου, όπισθότυπος· 1,65 γρ. Στὸν ἐμπροσθότυπο προτομὴ τῆς Θεοτόκου.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Μῆτερ Θεοῦ, βοήθει Μιχαὴλ ὁρθοδόξῳ βασιλεῖ».



71 Κωνσταντίνος Ζ'.

Αργυρό μιλιαρήσιο, ἐμπροσθότυπος· 3,20 γρ.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει: «Κωνσταντῖνος πορφυρογένητος καὶ Ρωμανὸς ἐν Χριστῷ εὐσεβεῖς βασιλεὺς Ρωμαίων». Στὸν ὄπισθότυπο περίτεχνος σταυρὸς πάνω σὲ βαθμιδωτὴ βάση.

συνόδευαν ἐνίστε έπιθετικοὶ προσδιορισμοί, ὅπως δοῦλος Χριστοῦ καὶ εὐσεβής, ἥ ἥ φράση ἐν Χριστῷ, ἐν Θεῷ –ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ δυτικὸ Dei gratia («θείᾳ χάριτι»).

Ἐναὶ ἐπίθετο μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὀρθόδοξος (εἰκ. 70). Χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ δύο αὐτοκράτορες τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰώνα, οἱ δόποι οἱ θέλησαν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ διατρανώσουν τὴν («ὅρθοδοξία») τῶν βασιλέων τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας στὴ διάρκεια τῶν ἀντιπαραθέσεων μὲ τὴ Ρώμη, ποὺ ὀδήγησαν στὸ Σχίσμα τοῦ 1054.¹ Αλλοὶ ἔνα ἐπίθετο εἶναι τὸ πορφυρογένητος, ποὺ σήμαινε ὅτι ἔνας αὐτοκράτορας εἶχε γεννηθεῖ στὸ πορφυρὸ δῶμάτιο τοῦ παλατιοῦ, δηλαδὴ μετὰ τὴν ἄνοδο τοῦ πατέρα του στὸ θρόνο. Χρησιμοποιήθηκε σὲ νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' (εἰκ. 71), μὲ στόχο νὰ ὑποστηρίξει τὴ νομιμότητα τῆς γέννησής του ἔναντι ὅσων ἀρνοῦνταν τὴν ἴσχυ τοῦ τέταρτου γάμου τοῦ πατέρα του Λέοντα Σ'. Χρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ (1118-1143), τὸν πρῶτο αὐτοκράτορα ὃ δόποις, ὕστερα ἀπὸ ἔναν καὶ πλέον αἰώνα, ἀνέβηκε στὸ θρόνο κληρονομικῶν δικαιώματι. Ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἔξῆς στὶς ἐπιγραφὲς τῶν νομισμάτων προστίθενται, δίπλα στὰ προσωπικὰ ὀνόματα, καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει σιγὰ σιγὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται ἥδη ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα (βλ. εἰκ. 24). Ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Ἀλέξιου Α' καὶ ἔξῆς εἶναι ἡ συχνὴ πλέον ἀναγραφὴ τους σὲ κάθετες στῆλες (κιονηδόν, βλ. εἰκ. 16), ὅπως αὐτές ποὺ συνοδεύουν τὶς μορφές στὰ ψηφιδωτὰ τῶν ναῶν, ἀντικαθιστώντας τὶς κυκλικὲς ἐπιγραφὲς τῶν νομισμάτων, ποὺ συνηθίζονταν παλαιότερα.

Οἱ ἐπιγραφὲς τῶν ὄπισθότυπων ἥταν καὶ αὐτές ἀρχικὰ

γραμμένες στὰ λατινικὰ καὶ συνήθως, μεταξὺ 4ου καὶ 7ου αἰώνα, πλαισιώνουν τὴ Νίκη ἥ τὸ σταυρὸ ποὺ ἔφερε ὁ νομισματικὸς τύπος, περιλαμβάνοντας, γιὰ παράδειγμα, κάποια ἀναφορὰ στὴ Νίκη, ὅπως Victoria Augustorum («τῶν αὐγούστων ἡ Νίκη»· βλ. εἰκ. 7). Κατὰ τὸν 4ο αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτοκρατόρων ποὺ ἀπεικονίζονται μαζὶ δηλώνεται ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν G στὴ λέξη AVG[GG], ἀλλὰ στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα τὰ τρία G γίνονται κανόνας, καὶ ἀργότερα τὰ δύο, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐμφανίζεται ἔνας μόνον αὐτοκράτορας (εἰκ. 4, 5). Στὰ χρόνια τῶν Ἰσαύρων, μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ σταυροῦ ἀπὸ ἔνα δεύτερο αὐτοκρατορικὸ πρόσωπο, ἀρχίζει νὰ ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου, ἐνίστε δὲ καὶ ἡ σχέση του μὲ τὸν ἐνεργεία αὐτοκράτορα. Τὰ χρυσὰ νομίσματα τοῦ Λέοντα Δ', γιὰ παράδειγμα, φέρουν μακρὰ ἐπιγραφὴ στὸν ὄπισθότυπο ποὺ ταυτίζει τὰ πρόσωπα: Λέων πάππος, Κωνσταντῖνος πατὴρ καὶ στὸν ἐμπροσθότυπο Λέων ὁ νιὸς καὶ ἐγγονός, Κωνσταντῖνος ὁ νέος (βλ. εἰκ. 10). Ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα καὶ ἔξῆς οἱ θρησκευτικοὶ εἰκονογραφικοὶ τύποι συνοδεύονται ἀπὸ ἀνάλογες ἐπιγραφές, ἀρχικὰ ἐν μέρει στὰ λατινικὰ (π.χ. IHS XPS REX REGNANTIUM [‘Ιησοῦς Χριστὸς βασιλεὺς βασιλεύοντων]), καὶ ἀργότερα ἐξ ὀλοκλήρου στὰ ἑλληνικά.

Ἐνίστε ἀπαντῶνται μακρὲς ἐπιγραφὲς ποὺ ζεκινοῦν στὴ μία ὄψη τοῦ νομίσματος καὶ καταλήγουν στὴν ἄλλη. Στὸ μιλιαρήσιο τοῦ Ρωμανοῦ Γ', γιὰ παράδειγμα, ἀπεικονίζεται ὄρθια ἡ Θεοτόκος ‘Οδηγήτρια μὲ τὴν ἀκόλουθη ἔμμετρη ἐπιγραφή: Παρθένε σοὶ πολύαινε, ὃς ἥπτικε πάντα κατορθοῖ (βλ. εἰκ. 66). Οἱ διπλὲς κυκλικὲς ἐπιγραφὲς στὸν ὄπισθότυπο τῶν σταυράτων τοῦ Ἰωάννη Ε' (βλ. εἰκ. 27) καὶ τῶν διαδόχων του ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγραφὴ μεγάλης



72 Ἰωάννης Η'. Ἀργυρό σταυράτο· 6,21 γρ. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ ἔκειναι ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν κύκλο, ἀναφέρει: «Δεσπότης Ἰωάννης Παλαιολόγος, Θεοῦ χάριτι, βασιλεὺς Ρωμαίων».

73 Ἰωάννης Η'. Χάλκινο μετάλλιο τοῦ Πιζανέλλου (περ. 1395–1455). Βρετανικό Μουσεῖο. Ἡ ἔλληνικὴ ἐπιγραφή, μὲ ἐπιμελῶς χαραγμένους τόνους, ἀναφέρει: «Ο Παλαιολόγος Ἰωάννης, βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτορας Ρωμαίων».

[© The Trustees of the British Museum]



[1:2]

ΕΠΙΜΕΤΡΟ Ι ΤΟ BYZANTINO ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

‘Ο δος καὶ δ 7ος αἰώνας (ἀπὸ τὸ 498)

Μέταλλο	Νόμισμα	Βάρος / Καθαρότητα	Νομισματική ίσοτιμία
Χρυσός	Σόλιδος, νόμισμα	4,55 γρ.	1
	Σημίσιον	2,27 γρ.	2
	Τριμίσιον	1,50 γρ.	3
”Αργυρός	‘Εξάγραμμον (ἀπὸ τὸ 615)	6,72 γρ.	12
Χαλκός	Φόλλις		228
	Μισός φόλλης		576
	Δεκανούμμιον		1.152
	Πεντανούμμιον		2.304
	Νούμμιον		11.520

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

‘Απὸ τὸν 8ο ἔως τὸν 11ο αἰώνα

Μέταλλο	Νόμισμα	Βάρος / Καθαρότητα	Νομισματική ίσοτιμία
Χρυσὸς*	Σόλιδος, νόμισμα	4,55 γρ.	1
”Αργυρός**	Μιλιαρήσιον	περ. 2,27–3,00 γρ.	12
Χαλκός	Φόλλις	περ. 14 γρ. μὲ πτώση στὰ 3 γρ.	288

* Απὸ τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰώνα ἐκδίδονται ἐπίσης ἐλλιποβαρὴ χρυσὰ νομίσματα τῶν 22 καρατίων (τεταρτηρά), βάρους 4,13 γρ. Τὰ νομίσματα κανονικοῦ βάρους ὀνομάζονται ίσταμενα.

** Τὸν 11ο αἰώνα ἐκδίδονται ἐπίσης ὑπόδιαιρέσεις τῶν 2/3 καὶ τοῦ 1/3 τοῦ μιλιαρήσιου.

Σημ.: Τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα που ἀναφέρονται στοὺς πίνακες εἶναι ἀπὸ καθαρὸ μέταλλο, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει διαφορετικὴ ἔνδειξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
‘Η περίοδος του χρυσοῦ ὑπέρπυρου (12ος – ἀρχὴς 14ου αἰώνα)

Μέταλλο	Νόμισμα	Βάρος / Καθαρότητα	Νομισματική ἰσοτιμία
Χρυσός	Τύπερπυρον, νόμισμα (κοιλόκυρτο)	4,55 γρ. Περιεκτικότητα σὲ ΧΡ: ἀρχικὰ 85% καὶ τελικὰ περ. 60%	1
”Ηλεκτρό	”Ασπρον τραχύ, νόμισμα (κοιλόκυρτο)	4,55 γρ. Περιεκτικότητα σὲ ΧΡ: ἀρχικὰ 30%–10% καὶ τελικὰ καθαρὸς ἄργυρος	3 (καὶ τελικὰ 12)
Κράμα ἀσημοχαλκοῦ	”Ασπρον τραχὺ (στάμενον) (κοιλόκυρτο)	4,55 γρ. Περιεκτικότητα σὲ ΑΡ: ἀρχικὰ 6%–2% καὶ τελικὰ καθαρὸς χαλκός	48 (καὶ τελικὰ 288–384)
Χαλκός	Τεταρτηρὸν (ἐπίπεδο) Μισὸ τεταρτηρὸ (ἐπίπεδο)	περ. 4 γρ. περ. 2 γρ.	864 (τελικὰ 768;) 1728 (;

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
‘Η περίοδος του βασιλικοῦ καὶ του ἀσσάριου

Μέταλλο	Νόμισμα	Βάρος / Καθαρότητα	Νομισματική ἰσοτιμία
Χρυσός	Τύπερπυρον νόμισμα (κοιλόκυρτο)	Περιεκτικότητα σὲ ΧΡ: 60%–50%	1
”Αργυρός	Βασιλικὸν (ἐπίπεδο)	περ. 2 γρ.	12
Κράμα ἀσημοχαλκοῦ	Τορνέσιον (κοιλόκυρτο)	περ. 1 γρ. περιεκτικότητα σὲ ΑΡ: περ. 25%	96
Χαλκός	Τραχὺ (κοιλόκυρτο) ’Ασσάριο (ἐπίπεδο)	περ. 0,75 γρ. περ. 3–4 γρ.	384 768

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
‘Η περίοδος του ἀργυροῦ ὑπέρπυρου / σταυράτον (1367–1453)

Μέταλλο	Νόμισμα	Βάρος / Καθαρότητα	Νομισματική ἰσοτιμία
Λογιστικὸ χρῆμα	Λογιστικὸ χρυσὸ ὑπέρπυρο		1
”Αργυρός (περιεκτικότητα: περ. 95%)	Σταυράτον	περ. 8,50 γρ., καὶ τελικὰ περ. 7,40 γρ.	2
	Μισὸ σταυράτο	περ. 4,40 γρ., καὶ τελικὰ περ. 3,70 γρ.	4
	Δουκατόπουλον (duchatelo / ἄσπρον)	περ. 1,10 γρ.	16
Χαλκός	Τορνέσιον	περ. 2,40 γρ.	192
	Φοιλάρο	περ. 0,80 γρ.	576 (;

ΕΠΙΜΕΤΡΟ II
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ & ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ

'Αναστάσιος Α'	491–518
'Ιουστίνος Α' μὲ τὸν 'Ιουστίνιανὸν Α' 527 ('Απρ.-Αὔγ.)	518–527
'Ιουστίνιανὸς Α'	527–565
'Ιουστίνος Β' μὲ τὸν Τιβέριο Β' [ἢ Α'] 574 (Αὔγ.)	565–578
Τιβέριος Β' [ἢ Α']	578–582
Μαυρίκιος	582–602
Φωκᾶς	602–610
<i>Δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου</i>	
'Ηράκλειος	610–641
μὲ τὸν 'Ηράκλειο Κωνσταντίνο [Γ'] 613–641 καὶ μὲ τὸν 'Ηρακλωνὰ 632–641	
'Ηράκλειος Κωνσταντίνος καὶ 'Ηρακλωνάς	641 (Φεβρ. –Μάιος)
'Ηρακλωνάς	641 (Μάιος–Σεπτ.)
Κώνστας Β'	641–668
μὲ τὸν Κωνσταντίνο Δ' 654–668 καὶ μὲ τὸν 'Ηράκλειο καὶ τὸν Τιβέριο 659–668	
Κωνσταντίνος Δ' Πωγωνάτος	668–685
μὲ τὸν 'Ηράκλειο καὶ τὸν Τιβέριο 668–681	
'Ιουστίνιανὸς Β' (πρώτη βασιλεία)	685–695
Λεόντιος	695–698
Τιβέριος Γ' [ἢ Β'] 'Αψίμαρος	698–705
'Ιουστίνιανὸς Β' (δεύτερη βασιλεία), μὲ τὸν [γιό του] Τιβέριο	705–711
Φιλιππικὸς (Βαρδάνης)	711–713
'Αναστάσιος Β' 'Αρτέμιος	713–715
Θεοδόσιος Γ'	715–717
<i>Δυναστεία τῶν Ἰσαύρων</i>	
Λέων Γ' Ἰσαυρος	717–741
μὲ τὸν Κωνσταντίνο Ε' 720–741	

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ & ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

Κωνσταντίνος Ε' Κοπρώνυμος μὲ τὸν Λέοντα Δ' 751–775	741–775
Αρτάβασδος (σφετεριστής) Λέων Δ' ὁ Χαζάρος μὲ τὸν Κωνσταντίνο ζ' 776–780	742–743 775–780
Κωνσταντίνος ζ'	780–797
Εἰρήνη Νικηφόρος Α' μὲ τὸν Σταυράκιο 803–811	797–802 802–811
Σταυράκιος Μιχαὴλ Α' Ραγκαβές, μὲ τὸν Θεοφύλακτο Λέων Ε' Ἀρμένιος, μὲ τὸν Κωνσταντίνο	811 811–813 813–820
Δυναστεία τοῦ Ἀμορίου Μιχαὴλ Β' ὁ ἔξι Ἀμορίου μὲ τὸν Θεόφιλο 821–829	820–829
Θεόφιλος μὲ τὸν Κωνσταντίνο 830 (;) μὲ τὸν Μιχαὴλ Γ' 840–842	829–842
Μιχαὴλ Γ' μὲ τὸν Βασίλειο Α' 866–867	842–867
Μακεδονικὴ δυναστεία Βασίλειος Α' Μακεδών μὲ τὸν Κωνσταντίνο 867 / 868–879 καὶ μὲ τὸν Λέοντα ζ' 870–886 καὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο 879–886	867–886
Λέων ζ' ὁ Σοφὸς μὲ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Κωνσταντίνο Ζ' 908–912	886–912
Ἀλέξανδρος, μὲ τὸν Κωνσταντίνο Ζ' Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος μὲ τὴν Ζωὴν 913–919	912–913 913–959

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ & ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

μὲ τὸν Ρωμανὸν Α' Λακαπηνὸν 920–944
καὶ μὲ τὸν Χριστόφορο Λακαπηνὸν 921–931
καὶ μὲ τὸν Στέφανο καὶ τὸν Κωνσταντίνο
Λακαπηνὸν 924–945
μὲ τὸν Ρωμανὸν Β' 945–959

Ρωμανὸς Β'
μὲ τὸν Βασίλειο Β' 960–963
καὶ μὲ τὸν Κωνσταντίνο Η' 962–963

Νικηφόρος Β' Φωκᾶς
Ἰωάννης Α' Τζιμισκῆς
Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, μὲ τὸν

Κωνσταντίνο Η'
Κωνσταντίνος Η'

Ρωμανὸς Γ' Ἀργυρὸς
Μιχαὴλ Δ' Παφλαγῶν

Ζωὴ, μὲ τὸν Μιχαὴλ Ε' Καλαφάτη
Ζωὴ καὶ Θεοδώρα

Κωνσταντίνος Θ' ὁ Μονομάχος
Θεοδώρα

Μιχαὴλ ζ' Στρατιωτικὸς
Ἰσαάκιος Α' Κομνηνὸς

Κωνσταντίνος Ι' Δούκας
Ρωμανὸς Δ' Διογένης

Μιχαὴλ Ζ' Δούκας
Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης

Δυναστεία τῶν Κομνηρῶν
Ἀλέξιος Α'

μὲ τὸν Ιωάννη Β' 1092–1118

Ἰωάννης Β'
Μανουὴλ Α'
Ἀλέξιος Β'

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ & ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ

’Ανδρόνικος Α'	1183–1185
<i>Δυναστεία τῶν Ἀγγέλων</i>	
’Ισαάκιος Β' (πρώτη βασιλεία)	1185–1195
’Αλέξιος Γ'	1195–1203
’Ισαάκιος Β' (δεύτερη βασιλεία), μὲ τὸν ’Αλέξιο Δ'	1203–1204
’Αλέξιος Δ'	1204
’Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος (σφετεριστής)	1204
<i>Οἱ Λασκαρίδες τῆς Νίκαιας</i>	
Θεόδωρος Α'	1204–1222
’Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης	1222–1254
Θεόδωρος Β'	1254–1258
’Ιωάννης Δ'	1258–1261
<i>Δυναστεία τῶν Παλαιολόγων</i>	
Μιχαὴλ Η'	1259–1282
μὲ τὸν ’Ανδρόνικο Β' 1272–1282	
’Ανδρόνικος Β'	1282–1328
μὲ τὸν Μιχαὴλ Θ' 1294–1320	
καὶ μὲ τὸν ’Ανδρόνικο Γ' 1317–1328	
’Ανδρόνικος Γ'	1328–1341(μὲ διαλείμματα)
’Ιωάννης Ε'	1341–1391
μὲ τὸν ’Ιωάννη Ζ' Καντακουζηνὸ 1347–1354	
μὲ τὸν Ματθαῖο Καντακουζηνὸ 1353–1357	
’Ανδρόνικος Δ' (σφετεριστής)	1376–1379
’Ιωάννης Ζ' (σφετεριστής)	1390
Μανουὴλ Β'	1391–1425
μὲ τὸν ’Ιωάννη Ζ' (ἐπίτροπο) 1399–1403	
μὲ τὸν ’Ιωάννη Η' 1421–1425	
’Ιωάννης Η'	1425–1448
Κωνσταντίνος ΙΑ'	1449–1453

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

ἀσσάριον: Ἐλληνικὸς ὄρος τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἐπίπεδου χάλκινου νομίσματος ποὺ εἰσήγαγε ὁ Ἀνδρόνικος Β'. Ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται στὴν Καινὴ Διαθήκη στὸ στίχο: *Oὐχὶ πέντε στρουθία πωλεῖται ἀσσαρίων δύο;* (Λουκᾶς 12:16)

αὐτοκράτωρ: Τίτλος γιὰ τὸν ἀπόλυτο ἡγεμόνα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.

βασιλεὺς (-ισσα): Αρχαία ἔλληνικὴ λέξη. Χρησιμοποιεῖται στὶς ἔλληνικὲς πηγὲς γιὰ τὸν αὐτοκράτορο καὶ τὴν αὐτοκράτειρα σὲ ὅλη τὴν βυζαντινὴ περίοδο, καὶ συχνὰ στὰ νομίσματα ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα καὶ ἔξῆς.

βασιλικόν: Μικρὸ ἀργυρὸ νόμισμα ποὺ εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β', στὸ πρότυπο τοῦ βενετικοῦ ἀσημένιου δουκάτου (βλ. λ.), καὶ μὲ ἀνάλογη ὀνομασία.

Βλαχερνίτισσα: Εἰκόνα μὲ τὸν τύπο τῆς Θεοτόκου δεομένης στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὶς Βλαχέρνες, στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ θεωροῦνταν ἔνα ἀπὸ τὰ παλλάδια τῆς πόλης.

γράμμα: Ἐλληνικὸς ὄρος γιὰ τὸ scrupulum, ρωμαϊκὸ βάρος ἵσο μὲ 1,137 γρ.

δεκανούμμιον: Χάλκινο νόμισμα ἀξίας 10 νουμμίων (βλ. λ.).

δεσπότης / δέσποινα: Ἐλληνικὸς ὄρος, ἀντίστοιχος τοῦ Dominus, ποὺ ἦταν ἔνας ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους κατὰ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ καὶ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ ἐποχή.

δουκάτο: Ο ὄρος χρησιμοποιεῖται γιὰ δύο τύπους νομισμάτων τοῦ Δουκάτου τῆς Βενετίας, ἀπὸ ὃπου καὶ τὸ ὄνομα. Τὸν 13ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα ἀναφέρεται στὸ ἀργυρὸ grosso, νόμισμα βάρους 2,2 γρ. ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1201 καὶ ἀπο-

τέλεσε, ἔναν αἰώνα ἀργότερα, τὸ πρότυπο γιὰ τὸ βασιλικὸν (βλ. λ.) στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴ συνέχεια, καὶ στὴ σημερινὴ τρέχουσα χρήση, σημαίνει τὸ χρυσὸν δουκάτο (ducatus aureus), ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1284/1285 καὶ ζύγιζε 3,56 γρ. εἰκονογραφικὸς τύπος: 'Ἡ κύρια παράσταση σὲ κάθε ὅψη ἑνὸς νομίσματος. Κατ' ἐπέκταση, κατηγορίᾳ νομισμάτων ποὺ φέρουν κοινὴ παράσταση.'

Εἰκονομαχία: Θρησκευτικὸ κίνημα ποὺ ἐπιδίωκε τὴν καταστροφὴν τῶν θρησκευτικῶν εἰκόνων, καὶ ποὺ ἀποτέλεσε τὴν ἐπίσημην αὐτοκρατορικὴν πολιτικὴν κατὰ τὰ διαστήματα 726-787 καὶ 815-843.

ἐμπροσθότυπος: Η ὅψη τοῦ νομίσματος ποὺ φέρει τὴν πιὸ σημαντικὴν παράσταση, συνήθως κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορα ἢ, στὰ βυζαντινὰ νομίσματα, στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων τὸ 843, ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ. **ἔξαγραμμον:** 'Ἄργυρὸν νόμισμα τοῦ 7ου αἰώνα τὸ ὄποιο εἰσήγαγε ὁ Ἡράκλειος τὸ 615. Ζύγιζε 6 γράμματα (= 6,82 γρ., βλ. λ.), ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ὄνομά του.

ῆλεκτρον: "Ορος ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε τὸ φυσικὸν κράμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ποὺ ἐξορύσσεται στὴ Μικρὰ Ἀσία. Σήμερα χρησιμοποιεῖται γιὰ κάθε κράμα χρυσοῦ στὸ ὄποιο ἡ περιεκτικότητα σὲ ἀργυρὸν ἢ χαλκὸν εἶναι τέτοια ποὺ ἐπιηρέάζει τὸ χρῶμα του.

ἰστάμενον: "Ορος ποὺ ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ χρυσὸν νόμισμα (βλ. λ.) κανονικοῦ βάρους, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ἐλληνιστικὸν ποιβαρὲς τεταρτηρὸν (βλ. λ.) ποὺ εἰσήγαγε ὁ Νικηφόρος Β'.

καθαρότητα: Η γηνησιότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἑνὸς νομίσματος, ποὺ μετριέται σὲ ποσοστὰ (ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἢ ἐπὶ τοῖς χιλίοις) ἢ σὲ καράτια (βλ. λ.).

καράτι: Βλ. κεράτιον.

κεράτιον / καράτι (λατ. *siliqua* [βλ. λ.]): Μονάδα βάρους στὸν μεσογειακὸν κόσμο ἢ ὄποια βασιζόταν στὸ σπόρο τοῦ χαρουπιοῦ (*Ceratonia siliqua*) καὶ ζύγιζε 1/1728 τῆς ρωμαϊκῆς λίτρας ἢ 0,189 γρ. Ἐπειδὴ ὁ σόλιδος (βλ. λ.) εἶχε βάρος 24 καράτια, τὸ καράτι σημαίνει ἐπίσης τὸ 1/24 τοῦ καθαροῦ χρυσοῦ, καὶ ὀπόμη καὶ σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς μονάδα τῆς καθαρότητάς του (βλ. λ.).

κράμα ἀσημοχάλκον: Απόδοση τοῦ παλαιοῦ γαλλικοῦ ὄρου *billon*, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὰ δυτικὰ νομισματοκοπεῖα ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ ἔξῆς γιὰ τὸ κράμα ἀσημοχάλκον μὲ περιεκτικότητα σὲ ἀργυρὸν μικρότερη ἢ ποὺ 50%. Ὁ ἀντίστοιχος βυζαντινὸς ὄρος δὲν μᾶς εἶναι γνωστός.

(ικραταιὸς σταυρός): 'Απόδοση τοῦ ἀγγλικοῦ ὄρου «cross potent» (ὁ δόποιος συνήθως χρησιμοποιεῖται ἀμετάφραστος). Πρόκειται γιὰ σταυρὸν μὲ μικρὲς κεραῖες ποὺ τοποθετοῦνται κάθετα στὶς ἀπολήξεις τῶν δύο βασικῶν κεραιῶν.

λάβαρον (ρωμ. *labarum*): Ρωμαϊκὴ σημαία τὴν ὄποια δέ Μέγας Κωνσταντίνος «ἐκχριστιάνισε» μὲ τὴν προσθήκη τοῦ χριστογράμματος (βλ. λ.).

λᾶρος: Πλούσια διακοσμημένο ὑπατικὸν ἔνδυμα. Στὴ βυζαντινὴ περίοδο πῆρε τὴ μορφὴν μιᾶς μακριᾶς διάλιθης ταινίας τὴν ὄποια τύλιγαν γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα, ὥστε ἡ μία της ἀπόληξη νὰ κρέμεται μπροστὰ καὶ ἡ ἄλλη νὰ κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα. Στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα ἡ ταινία ἀρχισε νὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἔναν πιὸ ἀπλοποιημένο λᾶρο, τὸν ὄποιο περνοῦσαν πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι.

μαρφόριον: Τὸ πέπλο κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου.

μιλιαρχίσιον (ἀπὸ τὸ λατ. *miliarens*): "Ορος γιὰ τὸ βασικὸ ἀργυρὸν νόμισμα, ποὺ ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸ 1/12 τοῦ σόλιδου (βλ. λ.) καὶ ἦταν σὲ κυκλοφορία ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔξαγραμμου (βλ. λ.) καὶ ἔξῆς, παρόλο ποὺ οἱ νομισματολόγοι συνήθως τὸν χρησιμοποιοῦν μόνο γιὰ τὰ λεπτὰ καὶ μεγάλα νομίσματα ποὺ εἰσήγαγε ὁ Λέων Γ' καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν 8ο ἔως τὸν 11ο αἰώνα.

νόμισμα: "Ορος ποὺ δηλώνει κυρίως τὸν χρυσὸν σόλιδο (βλ. λ.). Στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα δημιουργήθηκαν δύο διαφορετικὲς ὑποδιαιρέσεις, τὸ βαρύτερο ἰστάμενο (βλ. λ.) καὶ τὸ ἐλαφρύτερο τεταρτηρὸν (βλ. λ.). Ἀπὸ τὸ 1092 καὶ ἔξῆς χρησιμοποιήθηκε ὁ ὄρος ὑπέρτυρο (βλ. λ.) γιὰ τὸ βαρύτερο νόμισμα, ἐνῶ τὸ ἐλαφρύτερο σταμάτησε νὰ ἐκδίδεται.

νούμμιον / νοῦμμος / νουμμίον: Βλ. *nūmmus*.

ντιρχάμ (ἀπὸ τὸ ἐλλ. *δραχμή*): Τὸ βασικὸ ἰσλαμικὸ ἀργυρὸν νόμισμα, ποὺ ἀρχικὰ ζύγιζε περ. 3 γρ.

σβρυζον (λατ. *obryzum / aurum*): 'Ελληνικὸς καὶ λατινικὸς τεχνικὸς ὄρος γιὰ τὸν καθαρὸ χρυσό.

Οδηγήτρια: Προσωνύμιο ποὺ δόθηκε σε εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, τὴν ὁποία κατὰ τὴν παράδοση ζωγράφισε ὁ ἀπόστολος Λουκᾶς.

πενδύλια / πρεπενδύλια: Κρεμαστὲς διάλιθες ἀπολήξεις στὶς δύο ἄκρες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στέμματος.

πεντανούμιον: Χάλκινο νόμισμα ἀξίας 5 νομιμάτων (βλ. λ.).

πιστωτικὸ χρῆμα (token): Λέγεται γιὰ τὰ νομίσματα (καὶ γενικότερα γιὰ τὸ χρῆμα) τῶν ὅποιών ἡ ὀνομαστικὴ ἀξία εἶναι ὑψηλότερη ἀπὸ τὴν μεταλλική.

πορφυρογέννητος: 'Ο γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα «ποὺ γεννήθηκε στὴν πορφύρα» (δηλαδὴ στὸ δωμάτιο μὲ ἐπένδυση πορφύρας στὸ Μεγάλο Παλάτιο), συνεπῶς ὅταν ὁ πατέρας του ἦταν ἥδη στὴν ἔξουσία.

προσκένησις: Κίνηση χαιρετισμοῦ ἡ ἐκδήλωσης ἀφοσίωσης, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι πλήρης πτώση, γονυκλισία ἢ ἀπλὴ ὑπόκλιση.

σημίσιον: Μισὸς σόλιδος (βλ. λ.), νόμισμα ποὺ ζύγιζε 2,25 γρ.

σκυφωτό: "Ορος ποὺ συχνὰ χρησιμοποιεῖται λανθασμένα γιὰ τὰ κοιλόκυρτα βυζαντινὰ νομίσματα, ἐπειδὴ οἱ μελετητὲς τοῦ 19ου αἰώνα ὑπέθεσαν ἐσφαλμένα ὅτι ἡ λέξη *scyphatus*, ποὺ ἀναφέρεται σε ἴταλικὰ ἔγγραφα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰώνα, εἶχε αὐτὴ τὴν ἔννοια.

σόλιδος: Τὸ σταθεροῦ βάρους βυζαντινὸ χρυσὸ νόμισμα ποὺ εἰσήγαγε ὁ Κωνσταντίνος Α' καὶ τὸ ὅποιο ἀντιστοιχοῦσε στὸ 1/72 τῆς ρωμαϊκῆς λίτρας, ζύγιζε δηλαδὴ 24 καράτια (βλ. λ.) ἡ 4,55 γρ.

στάμενον: 'Ἐπειδὴ τὰ ἰστάμενα (βλ. λ.) τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰώνα ἦταν κοιλόκυρτα, αὐτὴ ἡ συντετμημένη μορφὴ τῆς λέξης χρησιμοποιεῖθηκε γιὰ τὰ βυζαντινὰ νομίσματα ἀπὸ κράμα ἀσημοχαλκοῦ (βλ. λ.), δηλαδὴ τὰ ἀσπρα τραχέα, καὶ γιὰ τὰ χάλκινα κοιλόκυρτα νομίσματα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰώνα.

σταυρότον: "Ονομα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὰ ἀργυρὰ ὑπέρπυρα (βλ. λ.) τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα.

ταβλίον: Πλούσια διακοσμημένο ὀρθογώνιο κομμάτι ὑφάσματος, ἐνίστε μὲ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα, ραμμένο στὶς ἄκρες τῆς χλαμύδας (βλ. λ.) στὸ ὕψος τοῦ στήθους, τὸ ὅποιο ἐν πολλοῖς εἶχε τὴ θέση τοῦ σημερινοῦ πέτου.

τεταρτηρόν: 'Ελλιποβαρές χρυσὸ νόμισμα (βλ. λ.) ποὺ εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Β' καὶ κυκλοφοροῦσε ἐπὶ ἔναν καὶ πλέον αἰώνα (περ. 965–1092). Μετὰ τὸ 1092 τὸ ὄνομα χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἔνα μικρὸ χάλκινο νόμισμα τὸ ὅποιο ἔμοιαζε μὲ τὰ χρυσὰ τεταρτηρὰ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰώνα ὡς πρὸς τὸ μικρὸ καὶ παχὺ πέταλο.

τορνέσιον (ίταλ. *tornese*): Παλαιολόγειο νόμισμα χαμηλῆς ποιότητας κράματος ἀσημοχαλκοῦ (βλ. λ.), ἐνίστε χάλκινο, μὲ διάφορες ὑποδιαιρέσεις, ποὺ εἶχε ὡς πρότυπο τὸ *denier tournois* (βλ. λ.)

τραχύ: 'Ελληνικὸ ὄρος ποὺ ἀναφέρεται στὰ κοιλόκυρτα νομίσματα ποὺ κυκλοφόρησαν μεταξὺ 11ου καὶ 14ου αἰώνα, κυρίως στὶς κοπὲς ἀπὸ τὸ ἡλεκτρό (βλ. λ.), κράμα ἀσημοχαλκοῦ (βλ. λ.) ἡ χαλκό. Ἐδῶ ἡ λέξη «τραχύ» σημαίνει «μή ἐπίπεδο», δηλαδὴ κοιλόκυρτο. Βλ. ἐπίσης λ. σκυφωτό.

τρικέφαλον: "Ονομα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ γιὰ τὸ 1/3 τοῦ ὑπέρπυρου (βλ. λ.) τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἀργότερα, ἐπειδὴ ἡ πρωτιμότερη κανονικὴ κοπὴ ἀπεικόνιζε συνολικὰ τρία «κεφάλαια»: τοῦ αὐτοκράτορα, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ, τὸ τελευταῖο μέσα σὲ μετάλλιο ποὺ τὸ κρατοῦσε ἡ Θεοτόκος.

τριμίσιον: Νόμισμα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸ 1/3 τοῦ σόλιδου (βλ. λ.) καὶ ζύγιζε 1,52 γρ.

ὑπέρπυρον (λατ. *reperium* στὴν κυριολεξίᾳ: «έξαιρετικὰ καθαρό»):

"Ορος ποὺ ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ χρυσὸ νόμισμα σταθεροῦ βάρους, ἀλλὰ μὲ καθαρότητα μόνο 20 1/2 καρατίων (βλ. λ.), τὸ ὅποιο εἰσήγαγε ὁ Ἀλέξιος Α' τὸ 1092. Κατ' ἐπέκταση, λογιστικὸ χρῆμα ποὺ βασιζόταν σὲ αὐτὸ τὸ νόμισμα. "Οταν τὸ χρυσὸ ὑπέρπυρο, ὕστερα ἀπὸ σοβαρὲς ὑποτιμήσεις, σταμάτησε νὰ ἐκδίδεται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, τὸ ὄνομα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ μεγάλο ἀργυρὸ νόμισμα ποὺ τὸ ἀντικατέστησε, μολονότι τὸ τελευταῖο εἶχε μόνο τὴ μισὴ ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ προηγούμενου.

φόλλις, ὁ / ἡ: Λατινικὴ λέξη (*follis*) ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε «πουγκί».

Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ μεγαλύτερης ἀξίας χάλκινο νόμισμα, ποὺ ἀρχικὰ ἴσοδυναμοῦσε μὲ 40 νούμμια (βλ. λ.).

χλαμύδα: Ο αὐτοκρατορικὸς πορφυρὸς μανδύας, ποὺ στερεώνεται μὲ πόρπη στὸν δεξὶὸν ὄμοι καὶ εἶναι διακοσμημένος μὲ τὸ ταβλίο (βλ. λ.).

χριστόγραμμα: Τὸ μονογράφημα ΙΧΡ (Ιησοῦς Χριστός), συνήθως μὲ τὴ μορφὴ χριστοῦ μερικὲς φορές ἐμφανίζεται ως τὸ.

Χριστὸς Εμμανουήλ: "Ορος ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Ἰστορικοὺς τῆς τέχνης γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο τοῦ Χριστοῦ σὲ παιδικὴ ἡλικία.

Χριστὸς Παντοκράτωρ: "Ορος ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπο τῆς προτομῆς τοῦ Χριστοῦ, δ ὅποιος κρατάει Εὐαγγέλιο καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξὶ χέρι.

billon: Βλ. κράμα ἀσημοχαλκοῦ (βλ. λ.).

cross potent: Βλ. «κραταιὸς σταυρός».

[debasement: 'Αλλοίωση, ὑποβάθμιση, ὑποτίμηση τῆς μεταλλικῆς ἀξίας.]

denier tournois: 'Αρχικά, ὄρος γιὰ τὸ denier (ἐλάχιστη ὑποδιαιρεση), ἀργυρὸν νόμισμα ποὺ ἔξεδιδε τὸ ἀβαεῖο τοῦ 'Αγίου Μαρτίνου τῆς Τούρ. Στὴ συνέχεια, νόμισμα τοῦ ἵδιου τύπου ποὺ ἔξεδιδαν οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, καθὼς καὶ διάφορα φραγκικὰ κρατίδια στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Δ' Σταυροφορία.

[devaluation: 'Υποτίμηση τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας.]

ducatus: Βλ. δουκάτο.

gigliato: 'Αργυρὸν νόμισμα ποὺ στὸν ὄπισθότυπο του φέρει στὶς γωνίες ἐνὸς σταυροῦ τέσσερα μεγάλα κρινάνθεμα. 'Αρχικὰ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Κάρολο Β' τοῦ 'Ανζου τὸ 1302/1303 στὴ Νεάπολη καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς διαδόχους του στὴν Προβηγγία. Γίοθετήθηκε εὐρέως καὶ ἀποτέλεσε πρότυπο σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειο.

nummus (έλλ. νούμμιον / νοῦμμος / νουμμίον): Λατινικὸς ὄρος ποὺ ἀρχικὰ σήμαινε «νόμισμα», ἀλλὰ κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο χρησιμοποιούνταν συνήθως γιὰ τὸ πιὸ μικρὸ χάλκινο νόμισμα, ἵσο μὲ τὸ 1/40 τοῦ φόλλη (βλ. λ.), τὸ ὅποιο ἀποτελοῦσε τὴ βάση τοῦ νομισματικοῦ συστήματος.

officina: 'Εργαστήριο τοῦ ὕστερου ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ νομισματοκοπείου.

quincunx: 'Η διάταξη πέντε ἀντικειμένων σὲ ἓνα τετράγωνο, ἓνα στὸ κέντρο καὶ τὰ ὑπόλοιπα σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς γωνίες.

siliqua (πληθ. siliquae): Λατινικὸς ὄρος γιὰ τὸ κεράτιο (βλ. λ.). Κατ' ἐπέκταση, λογιστικὸ χρῆμα τῆς ὕστερης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἵσο μὲ τὸ 1/24 τοῦ σόλιδου (βλ. λ.), ἀφοῦ ὁ σόλιδος ζύγιζε 24 siliquae. 'Ο δρος χρησιμοποιεῖται συνήθως ἀπὸ τοὺς νομισματολόγους γιὰ τὴν πιὸ κοινὴ ἀργυρὴν ὑποδιαιρεση τῆς ὕστερης Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, μὲ τὴν παραδοχὴν ὅτι ἡ ἀξία της ἦταν 1 siliqua.

B'

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
ΤΟΥ ΝΤΑΜΠΑΡΤΟΝ ΟΟΥΚΣ

‘Η συλλογή βυζαντινῶν νομισμάτων τοῦ Ντάμπαρτον “Οουκς εἶναι πιθανῶς ἡ μεγαλύτερη, καὶ ἀναμφίβολα ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτική, ποὺ ὑπάρχει στὸν κόσμο. Ὁ πυρήνας της, ὡστόσο, συστάθηκε σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα, οὐσιαστικὰ μεταξὺ 1947 καὶ 1960. Σχετικὰ λίγα νομίσματα ἀποκτήθηκαν τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἰδρυτές τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἰδρύματος τοῦ Ντάμπαρτον “Οουκς, ἡ Mildred καὶ ὁ Robert Woods Bliss, κληροδότησαν, τὸ 1940, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ τὴν οἰκία καὶ τὸν κήπους τους στὸ Τζόρτζταουν, μαζὶ μὲ τὴ συλλογὴ βυζαντινῶν ἔργων τέχνης, τὴ βιβλιοθήκη καὶ ἕνα γενναῖο κεφάλαιο, γιὰ νὰ συσταθεῖ ἔνα κέντρο ἔρευνας καὶ μελέτης «βυζαντινῶν καὶ μεσαιωνικῶν σπουδῶν».

‘Η πρώτη σημαντικὴ ὄμάδα νομισμάτων τῆς συλλογῆς, περίπου 150, ὀφείλεται στὴ δωρεά ποὺ ἔκανε τὸ 1947 ὁ G. Howland Shaw (1893–1965), φίλος τοῦ ζεύγους Μπλίς, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ διπλωματικὸ σῶμα στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή· ὡστόσο, ἡ δωρεά αὐτὴ ἐπισκιάστηκε ἀπὸ τὴν ἐπόμενη πολύτιμη δωρεά του 2.000 καὶ πλέον βυζαντινῶν σφραγίδων. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ βάσεις τῆς συλλογῆς τέθηκαν τὸ 1948 μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς λαμπρῆς νομισματικῆς συλλογῆς τοῦ Hayford Peirce (1883–1946), ἐνὸς ἄλλου οἰκογενειακοῦ φίλου τῶν Μπλίς. Ὁ Πίρες δὲν ἦταν ἐπαγ-

γελματίας νομισματολόγος ἀλλὰ ἔνας καλλιεργημένος ἐρασιτέχνης, δ ὁποῖος εἶχε θεωρήσει τὰ νομίσματα χρήσιμα γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς σημαντικῆς μελέτης του *Venetian Art*, ἡ ὁποίᾳ ἐκδόθηκε σὲ συνεργασία μὲ ἔναν ἄλλον χαρισματικὸ ἐρασιτέχνη, τὸν Royall Tyler, τὸ 1926. Ἡ συλλογὴ του, ποὺ εἶχε συσταθεῖ τίς δεκαετίες τοῦ 1920 καὶ 1930, ἀριθμοῦσε πάνω ἀπὸ 4.300 νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὅποια περίπου 3.000 ἦταν βυζαντινά. Πουλήθηκε ἀπὸ τὴν χήρα του μαζὶ μὲ τὰ βιβλία του περὶ βυζαντινῆς νομισματικῆς, τὰ ὅποια παρουσίαζαν ἴδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐξαιτίας τῶν ἐκτεταμένων ἰδιόχειρων σημειώσεων στὰ περιθώρια. Τὸ 1948/1949 τὰ νομίσματα ταυτίστηκαν, τοποθετήθηκαν σὲ νομισματοθήκες καὶ ταξινομήθηκαν ἀπὸ τὸν James D. Breckenridge (1926–1982), δ ὁποῖος εἶχε ἐργαστεῖ πάνω στὰ βυζαντινὰ νομίσματα στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Πρίνστον καὶ μὲ τὴν Ἀμερικανικὴ Νομισματικὴ Ἐταιρεία, καὶ ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὶς ἀρχὲς μιᾶς διακεριμένης σταδιοδρομίας ὡς ἴστορικὸς τέχνης.

Τὸ 1950 κληροδοτήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ μία ἀκόμη συλλογὴ βυζαντινῶν νομισμάτων, ἡ συλλογὴ τοῦ ἴστορικοῦ τέχνης καὶ ἀρχαιολόγου Thomas Whittemore (1871–1950), γνωστοῦ κυρίως γιὰ τὴν ἐργασία του στὴν ἀποκάλυψη τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας τὴν δεκαετία τοῦ 1930. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1953 δ John S. Thatcher, διευθυντὴς τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς, προσκάλεσε τὸν βρετανὸ ἐπιστήμονα καὶ συλλέκτη Philip Grierson, ποὺ βρισκόταν στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὡς ἐπισκέπτης / ἐρευνητὴς τῆς Ἀμερικανικῆς Νομισματικῆς Ἐταιρείας, νὰ ἐπισκεφτεῖ τὴν συλλογὴ τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς. Τὸ 1954 δ Γκρήρσον καὶ ὁ Alfred R. Bellinger (1892–1978),

καθηγητὴς Λατινικῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Γέιλ καὶ ἔνας ἀπὸ τοὺς πιὸ διακεκριμένους ἀμερικανοὺς νομισματολόγους, ἐπέστρεψαν γιὰ νὰ μελετήσουν τὶς συλλογὲς τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς καὶ τοῦ Ούτιμορ, καὶ νὰ προτείνουν τρόπους ἀξιοποίησής τους γιὰ ἀκαδημαϊκοὺς σκοπούς. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὄρους τῆς διαθήκης τοῦ Ούτιμορ, ἡ συλλογὴ του ἔπρεπε νὰ φυλάσσεται στὸ Fogg Art Museum, στὸ Κέμπριτζ τῆς Μασσαχουσέττης, ἀλλὰ ὅσα νομίσματα ἦταν διπλὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν στὸ Ντάμπαρτον "Οουκς μὲ μόνιμο δανεισμό. Ἀποφασίστηκε ἡ συλλογὴ τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς νὰ περιοριστεῖ στὰ βυζαντινὰ νομίσματα καὶ νὰ συγκροτηθεῖ τὸ ταχύτερο δυνατὸ ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ κορυφαία βυζαντινὴ νομισματικὴ συλλογὴ σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, καὶ, μόλις αὐτὸ ἐπιτυγχανόταν, νὰ καταλογογραφηθοῦν οἱ δύο συλλογὲς ὡς μία ἐνότητα. Ὁ Μπέλλιντζερ ἀνέλαβε νὰ ταξινομήσει τὰ νομίσματα τῆς συλλογῆς Ούτιμορ καὶ νὰ ἐπιλέξει τὰ διπλὰ ποὺ θὰ μεταφέρονταν στὸ Ντάμπαρτον "Οουκς. Ἐκεῖ δημιουργήθηκε τιμητικὴ θέση συμβούλου Βυζαντινῆς Νομισματικῆς γιὰ τὸν Γκρήρσον, μὲ τὸ καθῆκον νὰ ἐμπλουτίσει τὴν συλλογὴ καὶ σὲ εὔθετο χρόνο, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Μπέλλιντζερ, νὰ ἀναλάβει τὴν δημοσίευσή της. Ἡ ἔκδοση πῆρε τελικὰ τὴν μορφὴ σειρᾶς καταλόγων, γνωστῶν μὲ τὴν συντομογραφία *DOC* (*Dumbarton Oaks Catalogues*), ποὺ κάλυπταν τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς «βυζαντινῆς» νομισματοκοπίας, ἐπὶ Ἀναστασίου Α' (491–518), ὡς τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1453.

Ο ἐμπλουτισμὸς τῆς συλλογῆς ἐπιτεύχθηκε οὐσιαστικὰ στὴ διάρκεια τῆς ἐπόμενης δεκαετίας. Ἀποκτήθηκαν τρεῖς μεγάλες νομισματικὲς συλλογὲς στὸ σύνολό τους. Ἡ πρώ-

τη και μικρότερη περιλάμβανε τή σειρά βυζαντινών νομισμάτων από την ίδιωτική συλλογή εύρωπαϊκών μεσαιωνικών νομισμάτων του Γκρήρσον. Τήν ἀγόρασε τὸ Ντάμπαρτον "Οουκς τὸ 1956 μὲ τὴ βοήθεια ἀνεξάρτητου ἐκτιμητῆ, ἐπειδὴ ὁ Γκρήρσον θεώρησε ὅτι ἔπρεπε νὰ σταματήσει τὶς συλλεκτικές του δραστηριότητες λόγω ἀσυμβίβαστου μὲ τὴ νέα του θέση. Ἡ δεύτερη και μεγαλύτερη ἦταν μιὰ τεράστια συλλογή, περίπου 10.000 νομισμάτων, ποὺ ἀνήκε στὸν ἵταλὸ διπλωμάτη και λόγιο Tommaso Bertelè (1892–1971), ἡ ὁποίᾳ ἀγοράστηκε σὲ δύο φάσεις, τὸ 1956 και τὸ 1960. Ἡ τρίτη, ποὺ ἀνήκε στὸν αὐστριακὸ συλλέκτη Leo Schindler (1885–1957), πουλήθηκε ἀπὸ τὴ χήρα του τὸ 1960. Καθεμιὰ ἀπὸ αὐτές τὶς συλλογὲς εἶχε τὴ δική της ἰδιαιτερη σημασία. Στὰ 530 νομίσματα τῆς συλλογῆς του Γκρήρσον περιλαμβάνονταν 120 χρυσά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τοῦ 5ου αἰώνα και σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Ἡ συλλογὴ του Μπερτελὲ περιεῖχε μιὰ μοναδικὴ σειρὰ παλαιολόγιων νομισμάτων, ποὺ κατ' οὐσίαν δὲν ἐκπροσωποῦνταν στὶς κυριότερες δημόσιες συλλογὲς –τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, τοῦ Cabinet des médailles στὸ Παρίσι και τοῦ 'Ερμιτάζ στὴν Ἀγία Πετρούπολη. Ἡ συλλογὴ του Σίντλερ, ποὺ ἀριθμοῦσε περίπου 2.500 νομίσματα, ἦταν ἔξαιρετικὰ πλούσια σὲ χάλκινες κοπές τοῦ 6ου και τοῦ 7ου αἰώνα, και κάλυπτε ἔνα εὔρὺ φάσμα χρονολογιῶν κοπῆς, νομισματοκοπείων και ἐργαστηρίων. Πέρα ἀπὸ αὐτές τὶς μεγάλες συλλογές, πολλὰ μεμονωμένα νομίσματα και διμάδες νομισμάτων ἀποκτήθηκαν στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπὸ ἐμπόρους και δημοπρασίες νομισμάτων, κυρίως ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Τὰ ἔξοδα αὐτῆς τῆς ἐκπληκτικῆς διεύρυνσης καλύφθηκαν ἀπὸ τὸ ζεῦγος Μπλίς.

Στὸ διάστημα μεταξὺ 1956 και 1963, ὁ Γκρήρσον ἀφιέρωσε πολὺ χρόνο στὴν ταξινόμηση και τὴν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ νομισμάτων, καθὼς και στὴ διάθεση τοῦ μὴ βυζαντινοῦ νομισματικοῦ ὑλικοῦ και τῆς πληθώρας διπλῶν νομισμάτων, ποὺ προέκυψαν ἀναπόφευκτα ἔξαιτίας τῆς ἀπόκτησης ὀλόκληρων συλλογῶν. Τὸ 1963 ἡ συλλογὴ εἶχε οὐσιαστικὰ διαμορφωθεῖ στὸ σημερινό της μέγεθος (περ. 12.000 νομίσματα) και ἡ δουλειὰ πάνω στὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου μποροῦσε νὰ ἀρχίσει. "Ολα τὰ βυζαντινὰ νομίσματα τῆς συλλογῆς Οὐίτμορ μεταφέρθηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Φόγκη στὸ Ντάμπαρτον "Οουκς γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἐργασία. Τὸ DOC 1, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1966, κάλυπτε τὰ χρόνια 491–602 και οὐσιαστικὰ ἦταν ἔργο τοῦ Μπέλλιντζερ· ἀκολούθησε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν κατάλογο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Warwick Wroth τὸ 1908, ἀλλὰ περιλάμβανε πολὺ περισσότερα νομίσματα: περίπου 4.000 σὲ σύγκριση μὲ τὰ 1.350 τοῦ καταλόγου τοῦ Ρόθ. Τὰ DOC 2 και 3, ποὺ κάλυπταν τὶς περιόδους 602–717 και 717–1081, ἀντίστοιχα, και κυκλοφόρησαν τὸ 1968 και 1973, ἦταν ἔργο τοῦ Γκρήρσον, μολονότι και στὶς δύο περιπτώσεις εἶχε στὴ διάθεσή του μιὰ πρώτη μορφὴ τοῦ καταλόγου ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Μπέλλιντζερ, μὲ βάση τὴν ὁποίᾳ και ἐργάστηκε. Κάθε τόμος περιεῖχε λεπτομέρειες γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου και ἄλλων δημοσιευμένων συλλογῶν, ἐφόσον αὐτὰ δὲν ἀντιπροσωπεύονταν στὶς συλλογὲς τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς και τοῦ Οὐίτμορ. Μὲ τὰ DOC 2 και 3 ἐπιχειρήθηκε ἐπίσης μιὰ πιὸ ἐμβριθής μελέτη τῶν νομισμάτων ἀπὸ ὅ,τι στὸ DOC 1, μὲ λεπτομερὴ σχόλια ἀπὸ κάθε ὀπτικὴ γωνία και διερεύνηση τῶν ἀλλαγῶν στοὺς εἰκονογραφικοὺς τύ-

πους καὶ τίς ἐπιγραφές ἀνὰ τοὺς αἰῶνες. Δίπλα στὸν Μπέλλιντζερ καὶ τὸν Γκρῆρσον σύντομα προστέθηκε καὶ ἔνας τρίτος ἐπιστήμονας, ὁ Michael F. Hendy, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε κληθεῖ γιὰ νὰ ταυτίσει καὶ νὰ ταξινομήσει τὰ νομινήνεια καὶ τὰ παλαιολόγεια νομίσματα. Στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε γιὰ νὰ μελετήσει ἐνδελεχῶς τὰ νομίσματα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰώνα, ἐργασία ποὺ ἀποτέλεσε τὴ βάση τῆς σημαντικότατης μονογραφίας *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081–1261*, ἡ ὁποία κυκλοφόρησε τὸ 1969.

Μετὰ τὸ 1973 ὀκολούθει μιὰ περίοδος ὑφεσης ἀπὸ ἐκδοτικὴ ἀποψη, ἡ ὁποία διακόπτεται μόλις τὸ 1992 μὲ τὴν κυκλοφορία τοῦ καταλόγου τῶν ὑστερων ρωμαϊκῶν νομισμάτων, ἀπὸ τὸν Ἀρκάδιο καὶ τὸν Ὄνωριο ὡς τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀναστασίου Α'. Ἡ ἐκδοση ἦταν τὸ προϊὸν τῆς συνεργασίας τοῦ Γκρῆρσον μὲ μιὰ πολὺ νεότερή του συνάδελφο, τὴν Melinda Mays, εἰδικὴ στὰ κελτικὰ νομίσματα, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ περιληφθεῖ ἡ περίοδος 383–491 στὸ *DOC 1* εἶχε συζητηθεῖ τὸ 1963, κατὰ τὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ τοῦ καταλόγου, ἀλλὰ τότε εἶχε ἀποφασιστεῖ ὅτι ἡ ἐκπροσώπηση τῆς περιόδου μόνο μὲ 600 νομίσματα ἦταν ἔξαιρετικὰ ἀνεπαρκής. Τὸ 1990 τὰ δεδομένα εἶχαν ἀλλάξει λόγω συστηματικῶν ἀγορῶν, καὶ τὰ 950 πλέον νομίσματα παρουσιάστηκαν ὡς συλλογῆ, μὲ φωτογραφίες ὅλων τῶν νομισμάτων καὶ περιληπτικὲς περιγραφὲς κάθε εἰκόνας. Ὁ τόμος περιλάμβανε μιὰ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ τοῦ Γκρῆρσον, παρόμοιας μορφῆς ὥπως καὶ στὰ *DOC 2* καὶ *3*.

Ο τόμος γιὰ τὰ ὑστερα ρωμαϊκὰ νομίσματα δίνει τὴν ἐντύπωση ἀπόφασης ποὺ πάρθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, μιὰ καὶ δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀριθμημένης σειρᾶς τῶν προηγού-

μενων τόμων· αὐτὸ ὅμως ὄφείλεται στὸ ὅτι οἱ βυζαντινολόγοι πιστεύουν πλέον ὅτι τὰ νομίσματα αὐτοῦ τοῦ τόμου δὲν ἀνήκουν στὰ καθαυτὸ («βυζαντινά»). Ἀκόμη μεγαλύτερη ἔκπληξη προκαλεῖ ἵσως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀργησαν πολὺ νὰ κυκλοφορήσουν οἱ τόμοι 4 καὶ 5, στὴν πραγματικότητα ὅμως τὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στοὺς πρώτους τρεῖς τόμους (*DOC 1–3*) ἦταν ἀσυνήθιστα μικρό. Αυτὸ ἔγινε ἐν πολλοῖς ἐφικτὸ ἐπειδὴ ὁ Μπέλλιντζερ, ὁ ὁποῖος τότε εἶχε συνταξιοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Γέιλ, ἐγκαταστάθηκε στὸ Ντάμπαρτον "Οουκς τὸ 1963 γιὰ τρία χρόνια, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ δουλεύει ἀπερίσπαστος στὴ σύνταξη τῶν καταλόγων. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν ἦταν ἐφικτὸ οὔτε γιὰ τὸν Χέντυ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴ δημοσίευση τοῦ *DOC 4*, οὔτε γιὰ τὸν Γκρῆρσον, ποὺ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὸ *DOC 5*. Παρόλο ποὺ σημείωναν ἀργὴ πρόοδο, στὸ μεταξὺ εἶχαν ἐκδώσει σημαντικὰ ἔργα τὰ ὁποῖα προετοίμαζαν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ *DOC 4* καὶ *5*: ὁ Γκρῆρσον ἐξέδωσε τὸ 1982 τὸ μεγάλο ἐγχειρίδιο *Byzantine Coins*, καὶ ὁ Χέντυ ἔναν ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὸ τόμο μὲ τίτλο *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450*, τὸ 1985, καὶ τὰ δύο μὲ εἰκονογράφηση κυρίως ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ Ντάμπαρτον "Οουκς.

Ἡ ἐργασία πάνω στὴ βασικὴ σειρὰ τῶν καταλόγων ξανάρχισε τὴ δεκαετία τοῦ 1990, ἀν καὶ μὲ ἀργοὺς ρυθμούς, ἐν μέρει ἔξαιτίας τῆς ἐγγενοῦς δυσκολίας ποὺ παρουσιάζουν ὅλα τὰ ὑστεροβυζαντινὰ νομίσματα, καὶ ἐν μέρει ἔξαιτίας τῶν ἄλλων ἐνδιαφερόντων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν δύο συγγραφέων. Καὶ οἱ δύο νέοι κατάλογοι, τὸ *DOC 4* τοῦ Χέντυ καὶ τὸ *DOC 5* τοῦ Γκρῆρσον, ἐκδόθηκαν τελικὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1999. Ὁ ὅγκος τους ἐπέβαλε καὶ στὰ δύο νὰ εἴναι

δίτομα, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα *DOC* 2 καὶ 3. Κάθε τόμος περιέχει τὰ νομίσματα τῆς συλλογῆς Οὐίτμορ τῆς ἐν λόγω περιόδου, εἴτε αὗτὰ ἀπόκεινται στὸ Μουσεῖο Φόγκη, ποὺ εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, εἴτε ἀνήκουν στὰ χίλια περίπου νομίσματα ποὺ φυλάσσονται, μὲ μόνιμο δανεισμό, στὸ Ντάμπαρτον 'Οουκς. Μὲ τὴν ἔκδοση τῶν δύο τελευταίων καταλόγων δόλοκληρώνεται ἕνα ἐντυπωσιακὸ ἐγχείρημα, τὸ ὃποιο συνέβαλε ἵδιαίτερα στὴ σημαντικὴ πρόοδο ποὺ σημειώθηκε στὸν τομέα τῆς βυζαντινῆς νομίσματικῆς τὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Alfred R. Bellinger / Philip Grierson (ἐπιμ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 5 τόμοι, Οὐάσιγκτον D.C.: Dumbarton Oaks, 1968–1999:
 τόμ. 1: Alfred R. Bellinger, *Anastasius I to Maurice*, 491–602 (1966).
 τόμ. 2: Philip Grierson, *Phocas to Theodosius III*, 602–717 (1968).
 τόμ. 3: Philip Grierson, *Leo III to Nicephorus III*, 717–1081 (1973).
 τόμ. 4: Michael Hendy, *Alexius I to Michael VIII*, 1081–1261 (1999).
 τόμ. 5: Philip Grierson, *Michael VIII to Constantine XI*, 1258–1453 (1999).
- Simon Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coinage*, Γούλβερχάμπτον: αὐτοέκδοση, 1988.
- Simon Bendall / Peter J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage*, 1282–1453, Λονδίνο: A. H. Baldwin and Sons, 1979.
- Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine, suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues*, γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἐπιμέλεια ἀπὸ τὴ Cécile Morrisson, Οὐάσιγκτον: Éditions NR, 1978.
- Philip Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο: Methuen, 1982.
- Philip Grierson / Melinda Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection: From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Οὐάσιγκτον, D.C.: Dumbarton Oaks, 1992.
- Wolfgang Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 3 τόμοι, Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973–1981 (τὸ ἔργο καλύπτει τὰ χρόνια 491–720).
- Michael F. Hendy, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Νορθάμπτον: Variorum Reprints, 1989.
 — *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300–1450*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1985.
- Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale*, 2 τόμοι, Παρίσι: Bibliothèque nationale, 1970.